Danskernes Historie Online
Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt vores arbejde – Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskernes Bibliotek: https://slaegtsbibliotek.dk
Danske Slægtsforskere: https://slaegt.dk

RANDERS-DJURSLAND



H. HIRSCHSPRUNGS FORLAG

SERIEN „MIN HJEMSTAVN“ NR. 13

RANDERS-DJURSLAND

AF

Dr. phil. S. A. ANDERSEN, Professor, dr. phil. KNUD JESSEN
Lærer V. SIGFRED KNUDSEN og Lektor,
cand. mag. REGNAR KNUDSEN

Under Redaktion af

H. V. CLAUSEN OG HILMAR ØDUM



H. HIRSCHSPRUNGS FORLAG
KØBENHAVN MCMXXXVII

INDHOLDSFORTEGNELSE

	Side
Jordlag og Landskabsformer. Af dr. phil. *S. A. Andersen*	3
Plantevæksten. Af Professor, dr. phil. *Knud Jessen*	18
Dyrelivet. Af Lærer *V. Sigfred Knudsen*	23
Den forhistoriske Tid. Af Lektor, cand. mag. *Regnar Knudsen*	30
Historiske Begivenheder. Af Lektor, cand. mag. *Regnar Knudsen*	40
Historiske Mindesmærker. Af Lektor, cand. mag. *Regnar Knudsen*	64
Emneregister	81

Kort Side 56—57.

Copyright 1937

by

H. HIRSCHSPRUNGS

FORLAG

NORDLUNDES BOGTRYKKERI, KØBENHAVN

JORDLAG OG LANDSKABSFORMER

Den iøjnefaldende Forskel mellem Djurslands regelmæssige Kyst mod N. og Ø. og den stærkt indskaarne Sydkyst med Æbeltoft Vig og Kalø Vig afspejler i fremtrædende Grad, at den nordlige Del af Halvøen er ret jævn og flad, gennemfuret af brede Dalstrøg, medens den sydlige Del er uregelmæssigt storbakket, kulminerende med Agri Bavnehøjs 137 m i de berømte Storbakker, Mols Bjerge. Denne Forskel paa de to Sider af Djursland har sin Aarsag i Landets Tilblivelseshistorie. For 15—20.000 Aar siden fik Djursland i Hovedsagen sin nuværende Overfladeform; da sang Istiden paa sit sidste Vers her i Landet, og Isen, som gennem Aartusinder havde dækket hele Egnen, smeltede bort, og dens Arbejde med at forme det danske Landskab blev afsluttet.

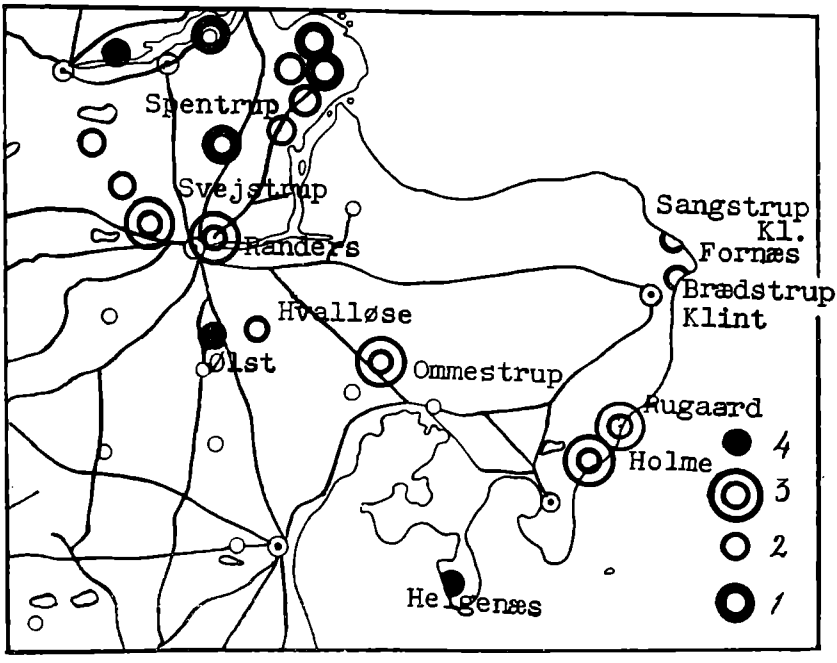
Den Ismasse, som dengang begravede Danmark, gled frem over Landet fra Norge og Sverige. Det var da betydeligt koldere end nutildags i Nordeuropa, og den Sne, der faldt om Vinteren i Skandinaviens Højfjelde, kunde derfor ikke smelte bort i Løbet af den korte Sommer, og Resterne — den evige Sne — ophobedes derfor gennem Aarene i stadig stigende Mængde og blev presset sammen til Is, som langsomt flød ned gennem Dalene som Gletschere, og først hernede var det tilstrækkelig varmt til, at Isen kunde smelte bort. Men Mængden af Sne og Is tiltog stadig, og til sidst bredte den sig som en sammenhængende indtil 2—3 km tyk Iskuppel over hele Nordeuropa. Hver Vinter faldt Sneen inde paa Iskuplens Midte og erstattede Isen, som var i en stadig flydende Bevægelse ud imod Randen, hvor den smeltede bort. Isen skurede med hele sin Vægt paa sit Underlag, rev Sten og Grus med sig og sprængte endog store Klippestykker løs af Fjeldene i Norge og Sverige. Ude ved Isranden blev alt dette

medslæbte Materiale efterladt, naar Isen smeltede, som en uensartet Blanding af fint »Skurepulver« (d. v. s. Ler), Sand og Grus med store Sten. En saadan Jordart kaldes *Moræne*, og den træffer vi overalt i de Egne, som Isen tidligere har dækket.

Isen sled ogsaa løs af Jordlagene, som fandtes her i Landet. De blødeste Jordlag gik det stærkest ud over, hvorfor de haardeste kom til at rage højere op, »som Sømmene i gamle Gulvbrædder«. Naar Jylland nu har den brede Halvø Djursland paa sin ellers nogenlunde retlinede Østside, skyldes det, at der her kommer haarde Kalksten op til Jordoverfladen, og de har kunnet trodse Isens Slid mere end de blødere Jordlag, der findes nordligere og sydligere. N. f. Djursland træffer vi nemlig som Underlag for Jordlagene fra Istiden hvidt, blødt Skrivekridt; det kommer her frem bl. a. ved Spentrup N. f. Randers og ses i Kridtgravene ved Mariager Fjord og ved Aalborg og Nørresundby, hvor det graves til Cementfabrikation. Syd for Djursland træffes løsere Lag af Sand og Ler, som Isen ogsaa let har kunnet slide bort. Derimod findes den haarde *Danskekalk* i et bredt Bælte fra Thy og Hanherred mod Sydøst gennem Vest-Himmerland til Randersegnen og fortsætter ud i Djursland, hvorfra det formodentlig fortsætter videre under Havoverfladen »ad Grenaa—Hundested Ruten« til Nordsjælland, hvor Danskekalken ligeledes udgør Jordlaget nærmest under Istidens Aflejringer. Isen har da under Istiden slidt løs af Skrivekridtet og de løsere Ler- og Sandlag mellem Jylland og Fyn, medens Danskekalken bød større Modstand og derfor kom til at rage op over Havet som en Halvø paa Jyllands Østkyst.

Skrivekridtet og Danskekalken er i sin Tid, d. v. s. i Kridttiden for omtrent 60—100 Millioner Aar siden, altsaa længe før Istiden, blevet aflejret som hvidt Kalkslam paa Bunden af »Vesterhavet«, som dengang strakte sig ind over hele Danmark. Skrivekridtet er ældst, da det ligger under Danskekalken og derfor maa være dannet først, og fra Boringer ved man, at det er ca. 500 m tykt og hviler paa graa Mergel af over 300 m's Tykkelse. Fra Aalborg-Mariager Egnen fortsætter Skrivekridtet ind under Randers Egnens faste Danskekalk og dukker ved Spentrup op igennem denne, men ligger ellers i saa stor Dybde, at man ikke engang har naaet den ved dybe Brøndboringer. Danskekalken ligger mange Steder inde i Landet saa tæt op til Jordoverfladen, at man har anlagt en Mængde Grave i den.

Følger vi fra Grenaa Havn Kattegatskysten nordpaa, naar vi hurtigt den næsten 2 km lange og 12—13 m høje *Brædstrup Klint*.



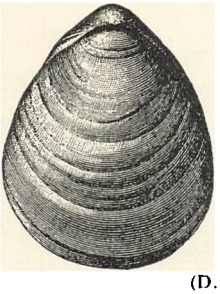
Kort over de vigtigste Findesteder for Jordlag fra Kridt- og Tertiærtiden. 1 er Findesteder for Skrivekridt, 2 for Danskekalk, 3 for Paleocæn, 4 for Eocæn.

Øverst i den ser vi et 2—3 m tykt Lag af stenet og gruset Moræne, som Isen har efterladt her oven paa Kalken, der opbygger Resten af Væggen. Næsten hele Klintstrækningen har været udsat for Kalkbrydning, og i Kalkbruddets gamle, delvis tilskredne, stejle Vægge kan man se, at Kalken er temmelig haard. Den indeholder en overmaade stor Mængde af Flint, der danner tætliggende tykke Lag af graa Knolde; desuden kan man finde en hel Del Sandkorn i Kalken og ikke saa faa Forsteninger: Søpindsvin, Snegle og Brachiopoder (Side 6—7).

Fortsætter vi nordpaa, kommer vi forbi *Fornæs*, som opbygges af Strandvolde af Grus og Sten, skyllet op af Kattegat i Litorinatiden (som senere skal omtales), da Landet her laa noget lavere end nutildags. Lidt nordligere træffer vi Kalken igen i de to Klinter Sangstrup Klint og Karlby Klint, der tilsammen er næsten 4 km lange og naar en Højde af 10—18 m. Flintlagene og Kalklagene danner store flade Banker ligesom Lagene i Stevns Klint paa Sjælland og i Bulbjerg Klint i Hanherred.

Undersøger vi Kalken her, viser det sig, at den opbygges af smaa

Stængler, der minder om smaa Koraller. De har dog tilhørt en anden Slags Dyr, Mosdyr (Bryozoer), der ligesom Korallerne har vokset som Kolonier paa en fælles Stængel eller som udbredte Flader, og Dyrenes Plads er angivet ved smaa Huller paa Stænglernes Overflade. De har dannet nogle faa cm høje Skove paa Datidens Havbund, og deres Rester — Kalkstænglerne — kom derfor til at danne Hovedmassen af den Kalksten, der opstod, og som man derfor kalder for »Bryozokalk«. Kalken i Brædstrup Klint er derimod ligesom Skrivekridtet hovedsagelig dannet af fint Kalkslam. Kalken kommer derfor til at ligne Kridt, er blot lidt grovere og kaldes »Blegekridt«. Bliver Kalken til en saa haard Kalksten, at den klinger, naar man slaar paa den med en Hammer, faar den Navnet »Saltholmskalk«. Denne Forskel i Klinternes Kalk skyldes, at Lagene er af forskellig Alder. Bryozokalken i Karlby-Sangstrup Klinter er ældre end »Saltholmskalken« i Brædstrup Klint og maa saaledes fortsætte sig sydpaa ned under denne.



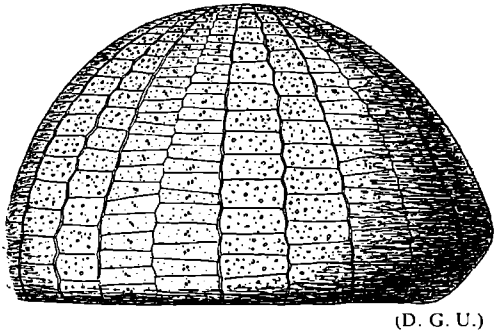
(D. G. U.)

En Brachiopod fra den yngste Del af Danskekalken, set fra Rygsiden.

Kalken, der kommer frem i Kalkgravene i det indre af Djursland, især i hele Egnen omkring *Klausholm*, Sydøst for Randers, er Blegekridt. Her kan man se, at denne Kalk danner de yngste, øverste Lag af Danskekalken. Ca. 500 m N.Ø. f. *Hvalløse* og N. f. Vejen til Klavsholm findes der nemlig øverst i Skrænten ud mod Alling Aas brede Dalgang en Kalkgrav med Blegekridt, over hvilken der ligger 3 m grønligt, sandet Ler, som stammer fra Begyndelsen af den følgende Tertiærtids første Afsnit, Paleocæn (se Skemaet Side 17). Aflejringen af Kalk maa da være holdt op, da Blegekridtet var dannet, og antagelig har Havbunden hævet sig saa meget, at en Del af dette atter er blevet skyllet bort af Strøm og Bølgeslag. Oven paa Kalken findes en Mængde runde Strandsten af Kalk og rullede Stykker af Forsteninger, deriblandt en lille Koral, som næsten kun kendes herfra, Stilkled af Søliljer og Skaller af Brachiopoder. Desuden udgøres Kalkens Overflade af et Flintlag, som synes at have standset Bortskylningen af Kalken. En Mængde ½—¾ cm brede Huller, der rager ned i Kalkoverfladen og er udfyldt med det grønne, sandede Ler, er Borehuller, som muligvis skyldes borende Havsvampe.

Rullestenslaget er kun 10—20 cm tykt og gaar opefter jævnt over i det grønne, sandede Ler, der har faaet sin Farve af et grønt, jernholdigt Mineral, Glaukonit. Opefter bliver Sandet jævnt finere; men 1 m over Kalken findes der en skarp Grænse, over hvilken Materialet er stærkt sandet, men derefter bliver Aflejringen atter finere og gaar over i en fed, hvidgul Mergel. Aflejringen er opstaaet under en Sænkning af Landet, hvorfor den bliver finere opad. Grænsen 1 m over Kalken antyder maaske en forbigaaende Hævning af Havbunden.

Oprindelig maa der have ligget endnu mere Mergel over Kalken, og Isen har da paa dette Sted kun levnet de nederste 3 Meter, medens der i en Grav ved *Svejstrup*, N.V. f. Randers, findes 7 m Mergel over Kalken. Men andre Steder i det sydlige Djursland findes disse yngre paleocæne Mergellag bevarede. Det er saaledes Tilfældet i en Mergelgrav ved Stranden S. f. Holme mellem Æbeltoft og Jærnhatten, hvor denne *Kertemindemergel*, som den kaldes, er blottet med en Mægtighed af 7 Meter. Øverst er Mergelen hvidlig og indeholder 60 % Kalk, nedefter bliver den graa, lysere eller mørkere, og ofte sandet og indeholder flere hærdede Lag. De talrige Forsteninger, især Snegle, i disse haarde Lag viser, at Lagene stammer fra den senere Del af Paleocæntiden, og det samme er Tilfældet med nogle lignende Lag, der sidder i Klinten N. f. Hullerne i Sønderskov ved *Rugaard*. Af paleocæn Alder er endvidere de Lag, der kommer frem i *Ommestrup* Teglværks Grav, 3 km S.Ø. f. Mørke St. Lagene her er snart fede, lyse eller mørke, snart mere sandede, og danner en stor Fold, hvori de yngste, oprindelig øverste, Lag findes nederst og inderst i hele Folden.



(D. G. U.)
Søpindsvin (Echinocorys) fra Kridttiden, set fra Siden.

Fra Boringer ved vi, at Kertemindemergelen opefter gaar over i kalkfrit, graat eller blaasort, Ler, som til Dels stammer fra den følgende Eocæn-Tid. Dette Ler findes under Randers By og kommer desuden frem paa Vestsiden af *Helgenæs* lidt S. f. Nedkørselen fra Ørby (Side 9). Lagene i denne Klint hælder stærkt mod S.Ø. og

maa da være presset op af Isen. De ældste, nederste Lag ses derfor nordligst i Væggen og udgøres af dette ejendommelige blaasorte Ler, som ved Indtørring bliver graat eller helt hvidligt. Sydpaa i den lille Klint bliver Leret lysere graat, men indeholder en Mængde brunligt mørke Lag, som i den af Vind og Vejr paavirkede Overflade fremtræder med rustne Farver. Nogle er kun ganske tynde, medens andre er flere cm tykke, de største maaler endog 14—19 cm. Undersøger man disse Lag, vil man lægge Mærke til, at de er grovest nederst, ofte lyse og sandede, medens Kornstørrelsen aftager opefter til en fin, haard Jordart øverst i hvert Lag. Disse Lag er Aske fra nogle Vulkaner, som paa den Tid fandtes N. f. Jylland, antagelig i Skagerrak. Hver Gang Vulkanerne havde Udbrud, spredtes Asken milevidt ud over Havet og faldt paa dets Overflade, hvorfra den langsomt sank til Bunds. De grove Korn sank hurtigst og kom derved til at ligge nederst i Laget paa Havbunden. Derefter er Aflejringen af Ler fortsat, og Asken fra det følgende Vulkanudbrud kom derfor til at ligge et Stykke over det foregaaende. Ialt findes der her i Klinten omtrent 200 saadanne Askelag over hinanden, og de fleste er meget lette at finde. Asken er faldet over hele Danmark og er drevet langt ned i Tyskland. Det er endog gaaet saa regelmæssigt for sig, at det er muligt at kende de enkelte Askelag igen paa de andre Steder her i Landet, hvor de kommer frem. Det er saaledes Tilfældet ved Haslum Bæk S.S.V. f. Randers, i Siderne af den nye Vejgennemskæring ved Ølstvad og ved Scandiabækken tæt Ø. f. Randers By.

Leret med Askelagene i Klinten ved Ørby er som Regel fuldstændig kalkfrit, naar der ses bort fra enkelte 10—30 cm tykke Lag, der er sammenkittet af Kalk til haarde Bænke. Undertiden danner Kalken desuden Udfyldninger i Sprækker og Revner og kaldes da »Silkespat«, da den er finttraadet, med Traadene løbende parallelt med hinanden, men vinkelret paa Revnernes Sider. Desuden ser det ud, som om Traadene er vokset ud fra Revnens Sider og har mødt hinanden nøjagtig i Revnens Midterlinie. Saadan Silkespat kan man ogsaa træffe som løse Sten langs Stranden og andetsteds, hvor de let kan kendes paa Grund af deres Pladeform, deres traadede Opbygning med Traadene staaende vinkelret paa Pladens Sider og mødende hinanden midt i Pladen, som derved synes at være dobbelt. Ligeledes træffer man i Leret hyppigt smaa, klare, sekskantede Krystaller af Gips, forkullede eller forstenede Stykker af Træ, sjældnere Hajtænder og andre Forsteninger.



De vulkanske Askelag i Sydenden af Klinten ved Ørby paa Helgenæs. Askelagene har man givet forskellige Numre, og enkelte af disse Numre er anført paa Billedet. Øverst i Væggen er Lagene stærkt sammenrodet af Isen, som er gledet nordpaa hen over Lagene.

Oven paa Lerlagene med Askelagene følger der en meget fed Lerart, som man kalder *Plastisk Ler*. Det har kraftige mørkegrønne, lysegrønne, røde og brune Farver og bliver ved Indtørring og efterfølgende Opblødning næsten flydende. Det findes i mange Klinter, hvor det da giver Anledning til store Skred, naar den opblødte Lermasse flyder ud i Strandkanten. Det er saaledes Tilfældet mange Steder langs Kysterne paa Helgenæs, bl. a. er Forekomsten af Askelagene V. f. Ørby omgivet af udskridende Plastisk Ler. Men ogsaa inde i Landet kommer det plastiske Ler flere Steder op til Jordoverfladen og kan bringe denne til at blive stenhaard ved Indtørring og flydende ved fugtigt Vejr. Det er saaledes i fremtrædende Grad Tilfældet i *Ølst Bakker* V. f. Randers-Aarhus Landevejen og i Egnen heromkring, og bl. a. findes det sammen med de vulkanske Askelag i Siderne af den nye Vejgennemskæring N. f. Nye Ølstvad Gd., hvor det har givet Anledning til store Skred i Gennemskæringens Sydende. Ligeledes findes det øverst i Dalsiden ved Scandiabækken Ø. f. Randers og under den nye Hobrovej Vest for Byen.

Det plastiske Ler er den yngste tertiære Jordart, som kendes fra Djursland, men fra den Del af Jylland, som ligger V. og S.V. her-

for, følger der over dette Ler en Mængde forskellige Lerlag med Snegle og Muslinger, bl. a. dem, der ses i Teglværksgraven ved *Ulstrup* V. f. Langaa, og Glimmerler og Glimmersand, mellem hvilke man finder Brunkullene (Side 17). Havet, hvori Tertiærtidens Lag blev aflejret, er saaledes efterhaanden forsvundet. Brunkullene er nemlig dannet i Strandsumpe langs Kyster, og Danmark maa da have hævet sig og er efterhaanden dukket op af Havet. Samtidig viser Forsteningerne, at Temperaturen er blevet lavere, og Klimaet, som i Kridttiden har været halvtropisk, er efterhaanden blevet mere køligt, for til sidst at blive som i vore Dage. Men da var ogsaa Brunkullene for længst dannet, og Istiden tog snart efter sin Begyndelse.

I hvert Fald tre Gange har Isen fra Skandinavien bredt sig ud over Djursland, og mellem hver Gang har den været smeltet helt bort. Der har saaledes været tre efter hinanden følgende Istider, adskilt ved Tidsafsnit, hvor Temperaturen har været som nutildags, og Planter og Dyr, der i Hovedsagen var de samme Arter som de nuværende, har befolket Hav og Land. Mennesker har sandsynligvis ogsaa været her i Landet i disse Mellemistider, men sikre Spor efter dem har man endnu ikke fundet. Derimod fandtes her en Del Planter og Dyr, som nu er uddøde eller ikke lever her i Landet længere. Hertil hører især et Par Elefanter, først og fremmest *Mammutten*, der var beklædt med lange Haar og levede i kølige Egne i Nærheden af Isen. Dens mægtige Knogler og store Tænder er fundet mange Steder Landet over, som Regel i Istidens Aflejringer. Et ¾ m langt Stykke af en Stødtand er saaledes fundet i 1934 i en Grusgrav ved Rosmos, S. f. Trustrup.

I de varme Mellemistider fandtes der Søer, Moser og Aaer her i Landet ligesom i Nutiden, og i dem aflejredes Dynd, Tørv, Ler og Sand. Men Isen har i den følgende Istid for største Delen ødelagt og fjernet disse Aflejringer igen eller dækket dem med Moræne og Smeltevandssand, saa de er langtfra lige saa almindelige som Nutidens Tørvemoser og Søer. Paa Djursland har man hidtil ikke fundet Spor af saadanne Aflejringer, men V. f. Langaa, i Mobakkerne paa Gudenaa Dalens Nordside S. f. Hollerup og paa Dalens Sydside ved Vellev, et Par Kilometer vestligere, træffes Søaflejringer fra den sidste Mellemistid. Ved *Hollerup* findes der under adskillige Meter Smeltevandssand fra den sidste Istid et ca. 4 m tykt Lag af »Mo«, en meget let Jordart, der øverst er hvid eller bleggul, nederst mørkegraa til brun. Den er opbygget af Skaller af nogle smaa Planter, der kaldes Diatoméer, og da Skallerne bestaar af Kisel, er Jord-

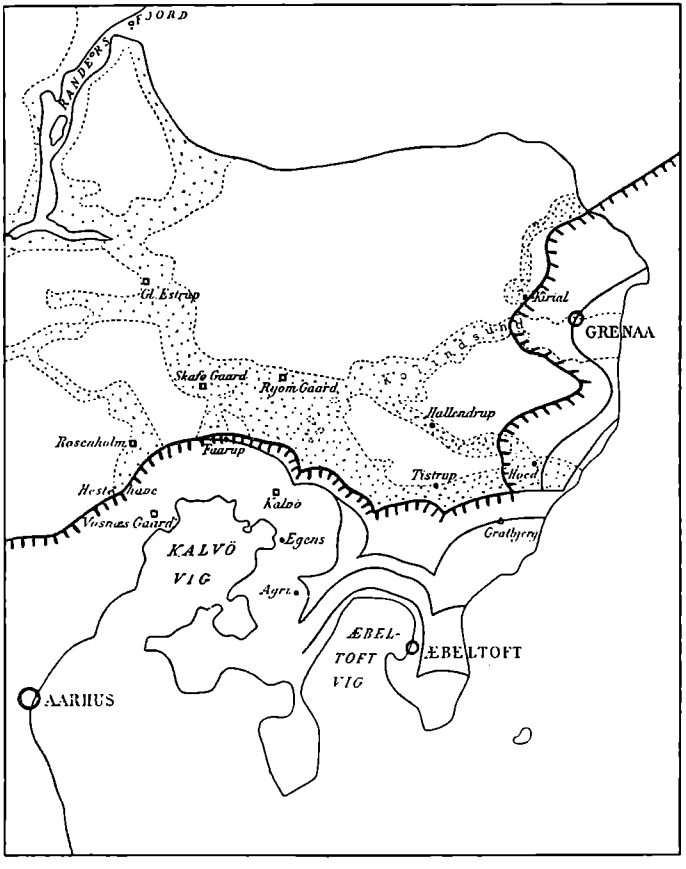
arten, som ogsaa kaldes Diatoméjord, overmaade let og porøs, saa den kan anvendes til Isolering m. m. Under Diatoméjorden følger ½ m Sand og derunder yderligere et Par Meter kalkholdigt Dynd, som atter hviler paa Sand. I dette Lag Dynd træffes ofte Knogler og Skæl af Ferskvandsfisk: Gedde, Aborre, Brasen m. m., Naale og Frø af Skovfyr og Rødgran, samt Blade af Løn, Eg, Ask, Lind, Bævreasp og Kristtjørn, og desuden har man fundet Mistelten-Blade her. Det er værd at lægge Mærke til Granen, da man forgæves vil lede efter dens Naale og Frø i vore nuværende Tørvemoser; den er nemlig først kommet her til Landet, da man plantede den for et Par Hundrede Aar siden. Derimod vil man ikke finde Bøgeblade i Dyndet. I Diatoméjorden har man fundet en Del Knogler af Kronhjorten og desuden af Daadyret, som da i Mellemistiden har levet vildt her i Landet. Nu findes det derimod kun i forvildet Tilstand, idet det er indført i vore Dyrehaver i Middelalderen.

I den sidste Istid, som fulgte efter Aflejringen af Diatoméjorden ved Hollerup, var kun den østlige og nordlige Del af Danmark dækket af Isen, saaledes at Vestjylland, S. f. en Linie fra Bovbjerg til Dollerup ved Viborg var isfrit. Langs denne Linie laa Isranden, og fra Dollerup fortsatte den sydpaa midt ned gennem Midtjylland, saaledes at hele Nordjylland og Østjylland var dækket af et Islag, som over Randers-Egnen og Djursland maa have haft en Mægtighed af flere Hundrede Meter. Isen bevægede sig med sydvestlig Retning over Egnen og bragte en Mængde Sten med sig fra Vestsverige og Oslo Fjord, og blandt disse sidste er især den saakaldte Rhombeporfyr let at kende og ofte til Stede i rigelig Antal langs Stranden og f. Eks. i Grusgraven i den nordvestlige Udkant af Hvalløse. Smeltevandet fra Isoverfladen sank ned igennem Sprækker i Isen og samlede sig under denne til vældige, rivende Floder, som strømmede vestpaa ud til Isranden, skyllede Sten, Grus, Sand og Ler med sig og aflejrede det atter som milevide Flodsletter af Grus og Sand uden for Isranden. Disse gamle Flodsletter er de store flade Hedesletter i Vestjylland, bl. a. Alheden S.V. f. Viborg, og her træffer vi da det Materiale, som Smeltevandet under Isen skyllede med sig. Flodernes Vej gennem Tunnelerne under Isen er nu angivet ved de store Dalstrøg, *»Tunneldalene«*, som de gravede ned i Underlaget. Det er Randers Fjord og dens Fortsættelse ind i Landet: Nørre Aa Dalen og Gudenaa Dalen, og det er Kolindsund-Lavningen og de mange andre brede Dalsænkninger i Djursland, saaledes Dalen langs Alling Aa, N. f. Hvalløse.

Da Isen efter Aartusinders Forløb smeltede bort igen, rykkede Isranden østpaa, og efterhaanden blev Egnen V. f. Randers og Djurs-land isfri. Smeltevandet, som før havde strømmet ud over de vest-jyske Hedesletter, samlede sig nu til en stor Flod, der fulgte den nuværende *Gudenaa Dal*; men da Isen stadigvæk dækkede Randers Fjord og derved spærrede for Gudenaas nuværende Udløb her, fort-satte Floden vestpaa op gennem Nørre Aa Dalen indtil Løvskal og Skjern Kirke, hvor den bøjede nordpaa over i Skalsaa Dalen, som den derefter fulgte til Hjarbæk Fjord, N. f. Viborg. Den første Gudenaa løb saaledes til Limfjorden. Gennem Randers Fjord løb der ogsaa en Smeltevandsstrøm, men den løb vestpaa, og den aflejrede de store Sandmasser, som findes paa Dalsiderne i den vestlige Ud-kant af Randers og paa Sydsiden ved Tebbestrup.

Til sidst er Isen smeltet helt bort fra Egnen. Nogen Tid efter rykkede den dog atter frem, men nu kom den fra S.Ø., fra Øster-søen, og pressede sin Rand ind over Østjylland og Djurslands Syd- og Østside. Ved den Lejlighed opstod de store Bakkedrag, Mols Bjerge m. v. I alle Vigene (Æbeltoft Vig, Kalø Vig, Begtrup Vig) laa store Gletschertunger, og hver af dem pressede en kæmpestor *Randmoræne* op foran sig; de ligger nu som store Buestykker rundt om hver sin Vig. Paa Kalkoverfladen i Brædstrup Klint har man fundet nogle fine Striber og Furer, der er frembragt af de Sten, som Isen slæbte med sig hen over Kalkoverfladen, og de viser, at den er kom-met fra S.Ø. Isen naaede frem til den paa Kortet angivne Linie, og N.V. for den strømmede Smeltevandsfloderne fra Isranden. En lille Flod kom frem ved *Kirial*, V. f. Grenaa, og løb igennem den lille Dal, som herfra strækker sig nordpaa ud til Gjerrild ved Kysten. En større Flod stømmede frem ved *Rosmos* S.V. f. Hoed og løb vestpaa langs Isranden til Randers Fjord og aflejrede de store Sand-flader, der strækker sig her fra Rosmos, sønden om Tistrup og Ryomgaard, til Alling Aa ved Gl. Estrup. Noget senere, da Isen atter begyndte at smelte bort fra Østdjursland, løb denne Flod igennem den Dal, der fra Hoed fører mod N.V. forbi Hallendrup til Vestenden af Kolindsund, og herfra fortsatte den vestpaa til Randers Fjord, indtil Isen ved Grenaa smeltede helt bort, og Afløbet denne Vej aabnedes. Isen har i det østlige Djursland og paa Hav-bunden østligere løsrevet en Mængde Saltholmskalk, som blev af-lejret som runde Kalksten i Flodgruset tæt uden for Isranden, og saavel ved Kirial som ved Glatved findes der store Grusgrave, hvor-fra store Mængder af disse Kalkblokke anvendes til Kalkbrænding.

Det nye Fremstød af Isen har ikke sat sig meget iøjnefaldende Spor i Grenaa-Egnen, utvivlsomt fordi Underlaget udgøres af Danskekalk. Men Isen, der trængte frem gennem Aarhus Bugten, be-



(D. G. U.)

Kort over Isafsmeltningen i Djursland. Linierne bag Israndens yderste Stilling angiver Morænevolde, der til Dels er skudt op under Israndspartiet. De prikkede Arealer er Smeltevandsflodsletter.

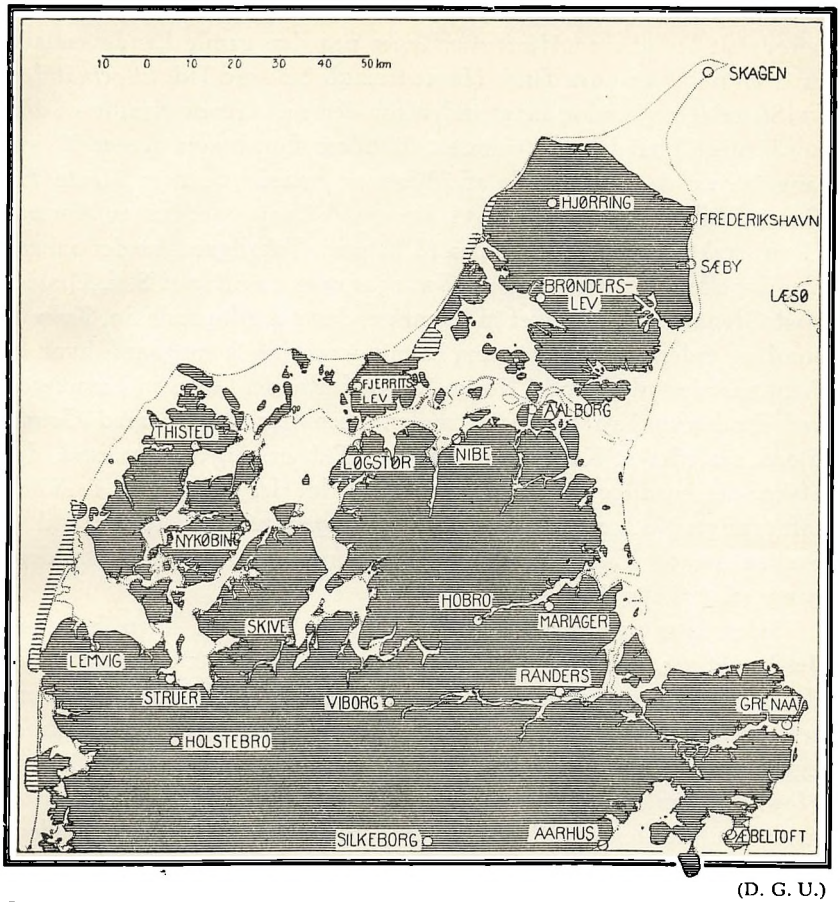
vægede sig over bløde Jordlag fra Tertiærtiden, og dem kunde Isen let ødelægge, og den gravede sig da de to dybe Vige, som skærer sig ind i Djurslands Sydkyst. De løsrevne Flager af Kertemindemergel, Ler med Askelag og Plastisk Ler blev aflejret sammen med Isens egne Moræner og Smeltevandets lagdelte Sand og Grus som de vældige *Mols Bjerge* og deres Udløbere østpaa hen imod Stubbe

Sø og vestpaa forbi Rønde. Disse *Randmorænebakker* danner ofte Rækker, i Buer uden om Vigene, gennem hvilke Isen gled fremad.

Den store Lavning omkring *Rosenholm*, N.V. f. Mørke, udfyldtes paa denne Tid af en stor Smeltevandssø, hvis Vandspejl laa ca. 22 m o. H. Mod S.Ø. afgrænsedes den af Isranden, mod N.V. havde den Afløb forbi Skjørring til Alling Aa. Israndens Beliggenhed her og mod S.V. giver sig ikke til Kende som et vældigt Bakkedrag, men som en Grænse mellem det brede, flade Land mellem Rosenholm og Gudenaa Dalen og de mere smaabakkede Landskaber langs Aarhus Bugten. Ved *Søften* St. har den krydset den Dal, som Jernbanen nu følger fra Aarhus til Langaa. Paa dette Sted kom en stærk Smeltevandsstrøm frem fra Isranden og strømmede mod N.V. gennem Dalen til Langaa og aflejrede de brede Sandflader, som følger Dalen paa hele denne Strækning. Ved Langaa strømmede Floden da ud i Datidens Gudenaa, som havde faaet sit nuværende Forløb og mundede ud i Kattegat igennem Randers Fjord.

Efter dette »østjyske Fremstød« af Isen for 15—20.000 Aar siden smeltede Isen endelig bort fra Jylland igen, og Landet havde da faaet sin nuværende Overfladeform. Klimaet havde bedret sig saa meget, at Planter og Dyr kunde indvandre til de nøgne Arealer, som Isen blottede. Først kom smaa Birke og Pilebuske, senere Bævreaspen, Birken og de første Fyrretræer, som sluttede sig sammen til tætte Skove, da Klimaet snart efter blev lige saa varmt som nutildags. I Fyrreskoven indvandrede Løvtræerne Hassel, El, Lind, Elm og Eg, og de fortrængte efterhaanden Fyrren, som nu er helt forsvunden som oprindelig vildtvoksende Træ her i Landet, men de sidste forsvandt dog først i historisk Tid. For 4—5000 Aar siden kom Bøgen her til Landet og bredte sig, saa at den i Nutiden er blevet det almindeligste Skovtræ.

Denne Ændring i Skovenes Sammensætning kan man fastslaa ved at undersøge *Tørvemosernes* Lag, idet man nederst i dem, i Bundleret, træffer Resterne af de første Planter, som tog Egnen i Besiddelse, og opefter gennem Mosernes Dynd og Tørv træffes Rester fra stadig yngre Perioder af Efteristiden. Ydermere fortæller Moserne, hvilke Dyr der har levet her siden Istiden. Nede i Leret træffes Takker og Knogler af Rensdyret, og i de nederste Tørvelag desuden af Elsdyret, Uroksen — den nu udryddede Stamform til vort tamme Kvæg — og Bisonen, hvis nulevende Eksemplarer let kan tælles. Ikke sjældent træffes tillige Knogler af Bjørnen, Ulven, Bæ-



(D. G. U.)

Det nordlige Jylland i Litorinatiden. Den nuværende Kystlinie er angivet ved en fin Punktrække. De aabent skraverede Omraader ved Skagerak- og Vesterhavskysten er nu bortskyllede Arealer, der var Land dengang.

veren og adskillige andre Dyr; hertil kommer i de øverste Tørvelag desuden Husdyrenes Knogler.

I Løbet af de ca. 15.000 Aar, siden Isen forsvandt, har *Landets Omrids* ogsaa ændret sig væsentligt. Da Fyrreskovene dækkede Landet fra Kattegat og helt ud til den nuværende Vesterhavskyst, var store Dele af den nuværende Havbund en Del af Danmark, og under Havbundens Sand, stedvis endog helt ned til 40 m's Dybde, kan man træffe Tørv med Fyrrestubbe og Fyrrekogler fra denne Tid; Jylland har paa den Tid været landfast med baade England og over Øerne med Skaane. Men senere er Havets Overflade steget; gennem Aaer

og Enge trængte Havet ind over de lavtliggende Strandarealer og aflejrede sit Dynd med Hjertemuslinger paa den gamle Landoverflade og oven paa Mosernes Tørv. Havet trængte i denne Tid, *Litorinatiden* (= Stenalderen) endog langt inden for den nuværende Kystlinie i den nordøstlige Halvdel af Danmark. Randers Fjord, som nu er 30 km lang, havde da en Længde af 70 km og naaede gennem Nørre Aa Dalen ind til Randrup, kun 4 km fra Viborg, medens en kortere Gren strakte sig op ad Gudenaa til Langaa. Yderligere var der aabent Vand mellem Grund Fjord og Kattegat over Lavningen S. f. Ørsted. Ved Grenaa naaede Havet ind gennem den nu udtørrede Sø, Kolindsund, og videre vestpaa gennem Lavningerne S. f. Ryomgaard, hvor en Arm naaede sydpaa ind i Korup Sø, Ø. f. Rønde. Gennem Lavningen ved Pindstrup Kro havde en anden Arm Forbindelse med Grund Fjord, saaledes at Kolindsund paa den Tid virkelig var et Sund, der afskar det nordlige Djursland som en Ø fra det sydlige. N. f. Æbeltoft trængte Kattegat dengang som en uregelmæssig Fjord helt ind til Stubbe Sø, og hvor Landsbyen Holme nu ligger, fandtes der dengang en virkelig Holm.

Siden Litorinahavets Tid ophørte for ca. 5000 Aar siden, har Landet hævet sig, og de gamle Fjorde blev for en stor Del tørlagt, eller deres Mundinger sandede til, saa de nu, som Kolindsund, afgrænses fra Havet ved brede Sandstrækninger; de gamle Kystklinter ligger nu tilbagetrukket fra Havet, tilskredne og tilgroede. Denne *Hævning* har været størst mod N.Ø. ved Fornæs, hvor Strandstenene kan træffes op til 8 m over den nuværende Strand, medens de ved Æbeltoft og Kalø Vig kun naar op til en Højde af 3—4 m over Havet. Denne uensartede Hævning i Landet skyldes, at Skandinavien var presset ned ved Vægten af de uhyre Ismasser, som dækkede Landet i den sidste Istid. Da Isen atter smeltede bort, hævede Skandinavien sig igen, mest i det nordlige Sverige, mindre i Randomraaderne, hvortil Danmark hører; men denne Hævning foregik saa langsomt og længe, at den endnu ikke er ophørt, idet den ogsaa lader sig paavise i Nutiden her i Landet.

Hidtil er det ikke lykkedes at finde sikre Spor efter *Menneskers* Færden i Danmark før og under den sidste Istid. Men maaske endnu inden de sidste Rester af Isen, som laa begravet i Terrainets Lavninger, var smeltet bort, kom Menneskene herop om Sommeren fra deres Bopladser i Nordtyskland for at jage Rensdyr, og senere, da Klimaet bedredes, og Fyrreskoven tog Landet i Besiddelse, flyttede de deres Bopladser herop. I Løbet af de følgende ca. 10.000 Aar ind-

til Nutiden har de i stedse stigende Grad formaaet at sætte deres Præg paa Landet, saa man nu ved Betragtning af Landskabet alt for ofte overser dets naturlige Træk og kun sjældent finder det ganske uberørt af menneskelige Indgreb. Men til Gengæld afsløres herved Landskabets Historie gennem de mange Millioner af Aar. Kun glimtvis blottes denne gennem Jordlagene i de naturlige Klinter ud mod Havet; men den bliver til en lang, interessant Beretning, naar de utallige Oplysninger fra Grus-, Sand-, Ler- og Mergelgrave, fra Brøndboringer og alle Udgravninger, som skyldes Menneskers Indgreb, tages med i Undersøgelserne.

GEOLOGISK TIDSTAVLE

Kvartærtiden	Efteristiden	Nutid	
		Litorinatid (Egetid)	
		Fastlandstid (Fyrretid)	
		Tundratid	
	Sidste Istid	Afsmeltningstiden	Moræneler og Smeltevandsaflejringer
		Østjyske Israndslinie	
		Midtjyske Israndslinie	
	Mellemistid	Diatoméjord ved Hollerup og Vellev	
	Ældre Istider og Mellemistider	Moræneler m. m.	
Tertiærtiden	Pliocæn	Ingen Aflejringer i Nordjylland	
	Miocæn	Brunkul i Midtjylland	
	Oligocæn	Leret i Ulstrup Teglværk	
	Eocæn	Plastisk Ler	
		Ler med vulkanske Askelag	
	Paleocæn	Kertemindeler	
		Grønsand	
Kridttiden	Danium (Danskekalk)	Blegekridt og »Saltholmskalk«	
		Bryozokalk	
	Senonium	Skrivekridt	

Litteratur: A. Jessen: Stenalderhavets Udbredelse i det nordlige Jylland. Danmarks Geologiske Undersøgelse. II R. Nr. 35. — P. Harder: En østjydsk Israndslinje og dens Indflydelse paa Vandløbene. D. G. U. II R. Nr. 19. — Karl A. Grönwall og P. Harder: Paleocæn ved Rugaard i Jylland og dets Fauna. D. G. U. II R. Nr. 18. — S. A. Andersen: De vulkanske Askelag i Vejgennemskæringen ved Ølst. D. G. U. II R. Nr. 59. — V. Milthers: Mergelen i Djursland. D. G. U. III R. Nr. 18.

PLANTEVÆKSTEN

I det geologiske Afsnit er det fortalt, hvorledes Djurslands Overfladeformer er dannet af Indlandsisens og Smeltevandsflodernes vældige Kræfter. Efter Istiden bredte Plantevæksten sig ud over Landet, og den betinger nu i Sammenspil med Overfladeformerne de forskellige Landskabers særlige Karakter.

Paa Djursland findes spredt mellem de dyrkede Marker de fleste af de almindeligt paa udyrket Jord forekommende danske *Plantesamfund*, baade Løvskov og Naaleskov, Hede og Overdrev, Sø- og Sumpvegetation, Ferskvandsenge og Strandenge, samt den sandede og stenede Strands Vegetation; Klitvegetationen er kun yderst sparsomt repræsenteret.

Kortet Side 19 viser Udbredelsen af de vigtigste af disse Plantesamfund. Ved første Øjekast kan Kortet se noget kaotisk ud, men ved en nærmere Undersøgelse af Sagen vil man finde, at Fordelingen af de forskellige Vegetationsformer ikke er helt tilfældig, men at den i store Træk kan forklares ud fra dels naturhistoriske og dels vegetations- og kulturhistoriske Forhold.

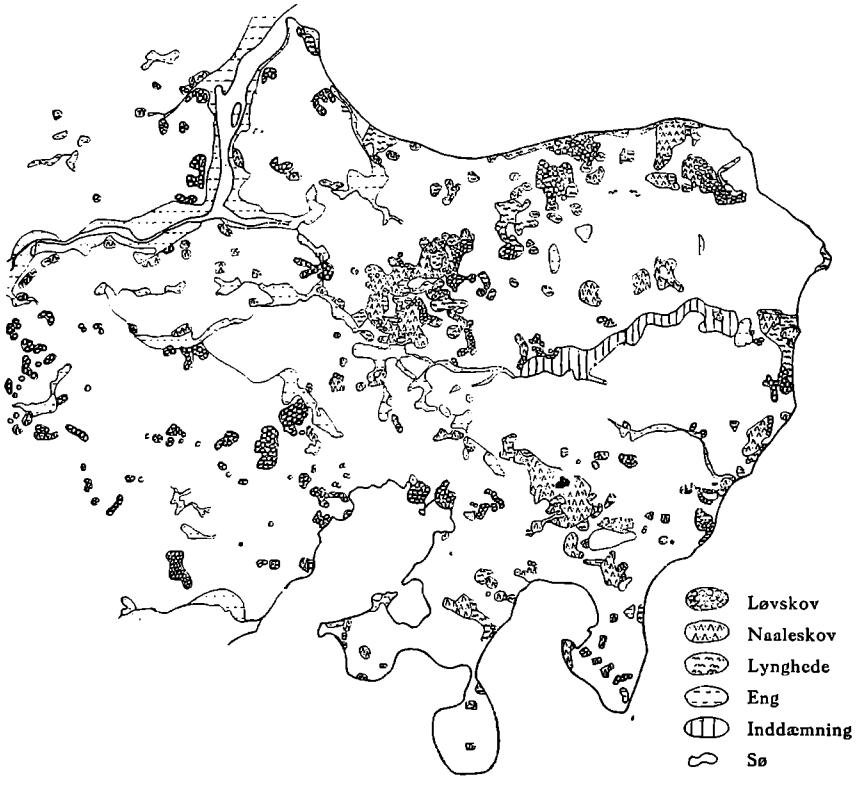
Af de *naturhistoriske* Aarsager til Vegetationsfordelingen er særlig Jordbundens Fugtighed og dens Indhold af Næringsstoffer for Planterne, d. v. s. dens Frugtbarhedsgrad, af Betydning.

Klarest ses dette maaske for Engenes Vedkommende. Deres Plantevækst kræver jo megen Jordfugtighed for at kunne trives, og fugtige Strøg findes navnlig i de lavere Dele af de store, dybt nedskaarne Dalstrøg, som udformedes af Istidens Smeltevandsfloder. Kortet viser, hvorledes Engene i stor Udstrækning aftegner disses Forløb. For det højere liggende Lands Vedkommende er det navnlig Spørgsmaalet om Fordelingen af Moræneleret og Sandaflejringerne, der er afgørende. Moræneleret er mere frugtbart end Sandet, og hvor Jordbunden er Ler, har Lyngheden vanskeligt ved at konkurrere med andre Plantesamfund. Man ser derfor, at der praktisk talt ikke findes Hede indenfor hele den vestlige Del af Omraadet, hvor Moræneleret er vidt udbredt, medens der endnu findes mange smaa Rester af Lynghede i de nordlige og østlige Dele af Omraadet, hvor Jordbunden fortrinsvis bestaar af mindre frugtbart Sand.

De fleste af Djurslands Plantager findes sammen med Hedestumperne. Man har i betydelig Udstrækning ogsaa her tilplantet Hederne med Naaletræ; de var jo alligevel ikke særlig egnede til Opdyrkning, fattig som deres Jord oftest var, men i det frugtbare, vestlige

Omraade af Kortet mangler der ganske større Plantager; her har man ikke kunnet afse Jord til dem.

Vil man desuden prøve at forstaa lidt af Detaljerne i Vegetationskortet, maa man rekonstruere *den historiske Udvikling* i nogle af dens Hovedtræk. Som Landskabet nu ligger for os, er det, hvad



man kalder et Kulturlandskab; de dyrkede Marker og Plantningerne er aldeles dominerende, medens de spredte Rester af de i hvert Fald i mindre Grad kulturpaavirkede Vegetationsformer saasom Løvskoven, Heden, Overdrevene o. s. v. arealmæssigt set er helt underordnede. Men saaledes har det ikke altid været. Vi maa forestille os, at hele Omraadet, bortset fra Søerne, Stranden og de vaadeste Engstrækninger i Fortiden har været helt skovdækket. Længst tilbage i Tiden af Birke- og Fyrreskove, men af disse er der nu ingen synlige Rester levnede. Senere erobrede Egeskoven alt Landet, men ogsaa den er nu i det væsentlige forsvundet, og der kan nu kun findes spredte,

gamle Træer eller smaa Bevoksninger af Eg, der er ældre end Skovkulturen. Det meste af den nuværende Egeskov i Omraadet er i hvert Fald Kulturskov.

Egeskovens Undergang skyldes forskellige Aarsager. Navnlig skal nævnes Konkurrencen med Bøgen, samt den i historisk Tid stadig stigende Trang til svært Egetømmer, der bevirkede en fortsat Borthugning af Skovens bedste Træer. Bøgen begyndte for Alvor at brede sig i Djurslands Skove i Aarhundrederne nærmest før Kristi Fødsel, og hvor den trives godt kan den hurtigt overvokse Egen, som den dræber ved at stjæle Lyset fra den. Bøgen er et stærkt skyggegivende og skyggetaalende Træ, medens Egen er et Lystræ. (Find Eksempler paa Kampen mellem Eg og Bøg i Skovene!)

Den hensynsløse, stærke Hugst i Skovene i tidligere Aarhundreder gik naturligvis ogsaa ud over Bøgen og Skovens andre Træer. Man plantede ikke ny Skov, hvor den gamle var faldet, og hvad der var allerværst: den frie Græsningsret for Kvæget overalt i Skovene forhindrede Opvæksten og Foryngelsen med det Resultat, at de tidligere mægtige Skovarealer svandt mere og mere ind. Ved Begyndelsen af forrige Aarhundrede, da Skovreduktionen naaede sit Maksimum, og før man var begyndt paa Nyplantning af Skov, var der da kun faa og spredte Skovrester tilbage, væsentlig paa de samme Arealer, der endnu indtages af Løvskov.

Hvad bevirkede, at Skoven blev bevaret just paa de Steder, hvor der endnu staar Løvskov? En Undersøgelse af det almindelige Landkort vil hurtigt give Svaret: Alle de større Løvskovsomraader ligger ved *Herregaardene* — nemlig, for blot at nævne de vigtigste, Mejlgaard, Benzon, Katholm, Rugaard, Kalø, Rosenholm, Vosnæs, Gl. Estrup, Løvenholm, Klavsholm og Støvring. Herremændene holdt deres Haand over Skovene og reddede derved Landets oprindelige Skove fra helt at gaa til Grunde i de katastrofale Aarhundreder forud for Fredskovlovens Indførelse 1805. Hvad der er bevaret af Løvskov udenfor Godserne i det her betragtede Omraade er kun ubetydeligt, oftest kun Smaaklatter, der ligger paa et saa stejlt Terræn, at dette ikke har kunnet benyttes til Ager, eller det har været den afsides Beliggenhed i Udkanten af Sognet, der har sikret Bevaringen, f. Eks. Ramten Skov.

Hvorledes gik det med de Strækninger, hvorfra Skoven i Tidernes Løb forsvandt? Spørgsmaalet synes meget lige til nu, enhver kan besvare det; de forvandledes næsten helt til Agermark eller beplantedes med Naaleskov. Men prøv at faa fat paa Kort fra den sidste Halvdel

af forrige Aarh. over f. Eks. den nordøstlige Del af Djursland, og man vil se, at store Strækninger først er bleven opdyrket i Løbet af det sidste Par Menneskaldre. Før den Tid henlaa store Dele af det nordlige og sydøstlige Djursland som Hede. Paa de fattige Jorder bredte Lyngen sig i stor Udstrækning, hvor Skoven forsvandt. Store Dele af Djursland har tidligere lignet Vestjylland. Nu er der som berørt kun svage Spor tilbage af denne Tilstand. En af de største Hedestrækninger her, *Grenaa Hede*, er fredet, og man maa haabe, at det kan lykkes at fredlyse endnu et Minde om den fjerne Tid, da Heden var et af de mest karakteristiske landskabelige Træk paa Djursland. Kampen mellem Lyngen og Ploven har bølget frem og tilbage. Flere af de endnu bevarede Hedestumper viser Spor af tidligere Dyrkning (f. Eks. i Ramten Sogn), og den Dag i Dag ser man mange Steder, hvorledes gammel mager Græsmark er i Færd med at springe i Lyng. (Hvor ser man dette?)

Paa de rigere Jorder gik det anderledes, da Skoven blev ødelagt. Hvor man ikke havde Mulighed for Opdyrkning paa saadanne Steder, blev disse erobret af en *Overdrevsvegetation* sammensat af Græsser og talrige Urter, og her fandt Kvæget gode Græsgange. Overdrevene spiller nu en langt mindre Rolle i Landskabet end tidligere, og de findes smukkest udviklede paa de særlig i botanisk Henseende saa interessante *Klinter*, der paa lange Strækninger følger Kysterne. Ofte afveksler Overdrevsvegetationen her med artsrige, smukke Krat.

Det er Umagen værd at se lidt nærmere paa Vegetationens Sammensætning og Udformning i de forskellige Egne af Omraadet, der er saa rigt paa Kontraster.

Eng- og Sumpvegetationen naar sin rigeste Udfoldelse i den brede Randers Fjord-Dal. Saltvandets Indflydelse paa Engvegetationen mærkes først rigtig yderst ude ved Mundingen, hvor der findes Marskenge med Harrild, Strand-Asters m. fl. Iøvrigt breder mægtige Sumpe af Tagrør sig nærmest Fjorden, indadtil gaaende over i artsrige og frodige Ferskvandsenge, der har en vidt forskellig Sammensætning alt efter Engenes Fugtighed.

Hedernes Plantesamfund har i Hovedsagen her den samme Sammensætning som i Vestjylland. Lyng og Revling er de fremherskende Arter, og desuden findes f. Eks. Engelsk Visse, Bølget Bunke og Tue-Kogleaks. Undersøg Vegetationen paa Hevring Hede, der ligger paa gammel, hævet Strandstok, og se, hvorledes Fugtighedsforholdene er afgørende for Udviklingen af de forskellige Plantesamfund: Hede paa Toppen af Strandvoldene, Enge med Blaatop m. m. i Lav-

ningerne mellem disse. Her findes ogsaa mange Enebærbuske og Smaakrat af Bævreasp.

Flere Steder findes anselige *Lyngmoser*, især mellem Pindstrup og Fuglsø Mose; de skelnes fra de tørre Heder bl. a. ved Forekomsten af Tue-Kæruld.

Løvskoven opnaar en vidt forskellig Udvikling indenfor Omraadet. I Kalø Skov opnaar Bøgen sin herligste Vækst med høje og ranke Stammer, og dette er ogsaa Tilfældet f. Eks. i Rugaard Sønderskov. Disse Skove staar paa Moræneler, der dækkes af en dyb og god Muld, og Skovbunden bærer en typisk Muldbundsflora med Hvid Anemone, Bingelurt, Skovmærke, Lungeurt, Druemunke og Tandrod (Rugaard). Ogsaa Støvringgaard Skove og den lille Haslum Skov er kendt for deres rige Skovbund (de nordligste af Østjyllands frodige Muldbunds-Løvskove). Anderledes forholder det sig med de fleste af de øvrige Løvskove i Distriktet. Bøgen er i disse daarlig udviklet, ofte med krøllet Vækst; Egen kan i Fjeldskov hævde sig overfor Bøgen. Skovbunden dannes ofte af Mor (»Tørvedannelse paa det tørre«. Sammenlign den med Skovmuld!), Bundvegetationen er fattig og bestaar bl. a. af Bølget Bunke, Haaret Frytle, Majblomst, Skovstjerne og Blaabær.

Plantagerne er her som de fleste andre Steder ret ensformige. De bestaar hovedsagelig af Rødgran, der mange Steder opnaar en udmærket Vækst, og som f. Eks. i Fjeldskov i stor Udstrækning fornyer sig ved naturlig Opvækst. Her og andre Steder er der ogsaa en Del Skovfyr samt Østerrigsk Fyr. I Emmedsbo Plantage findes den sjældne, i ny Tid fra Skandinavien indvandrede Nordisk Linnæa. (Kan den ogsaa findes i andre af de gamle Plantager?)

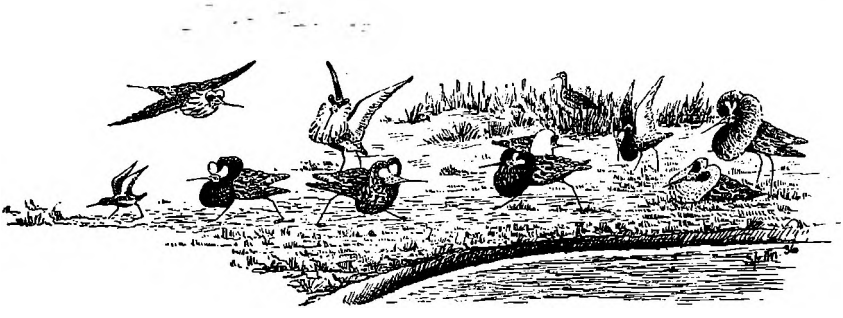
Strandfloraen er bedst udviklet paa de stenede Strandvolde langs Kysten fra Katholm til Sydspidsen af Ebeltoft-Halvøen. Paa Strandvoldene ses ofte cirkelrunde, 2—3 m brede, lave Puder af Slaaen, Rose, Skov-Abild og Tjørn (Vindvirkning), desuden f. Eks. Kællingetand, Sand-Star, Blodrød Storkenæb, Liden Frøstjerne, Mælde-Arter, Strandsennep, Strandkaal, Mandstro, Marehalm, Hjælme.

Ogsaa *Vejkanternes Flora* er det værd at standse ved; den giver ofte ligesom et Forhaandsindtryk af, hvad Egnen kan byde paa. Smlg. f. Eks. Kalø-Egnens frodige Hegn af Roser, Benved, Korsved, Kaprifolie og Hyld med Nordøstlandets magre eller endog hedeagtige Sandmarksflora paa Grøftekanterne. Tætte Bevoksninger af Slangehoved pryder Egnen omkring Kalkbruddene ved Grenaa og Glatved, og den har derfra bredt sig langs Veje og Jernbaner i det østlige i Selskab med Vild Gulerod, Cikorie og Dunet Vejbred.

DYRELIVET

Fugleliv ved Randers Fjord.

Randers Fjord, der paa mange Steder er meget lavvandet og omgivet af mægtige Engstrækninger, er ret et ypperligt Sted for Fugle, navnlig Vade- og Svømmefugle. Paa den lille Ø Kare Holm — Karholme, som den kaldes paa Egnen — og paa de smaa Holme, Poldene, i Fjordmundingen er der, især i Yngletiderne og Træktiderne, store Mængder af Fugle i et stort Antal Arter. Allerede i det tidlige



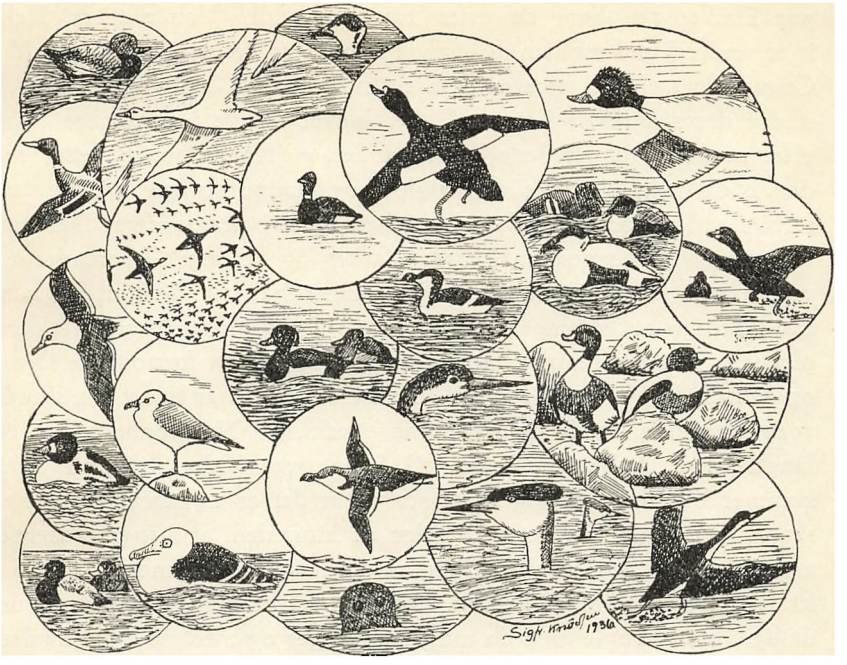
Brushane-Kampleg paa Kare Holm.
I Baggrunden en Hun i Græsset. Til venstre faar en lille Ryle, der optraadte som Tilskuer. Belæring om, at »Hvad vil en Spurv i Tranedans« ogsaa gælder for Ryler i Brushanedans.

Foraar besøges Engene og Søerne af store Skarer af Sædgæs, der holder Rast her i nogen Tid paa Vej hjem til Ynglepladserne højt mod Nord. Landmændene kan ikke lide dette Besøg, da Gæssene tager alt det nye Græs og derved forhaler Tidspunktet for at faa Kvæget derud. Derimod kan Jægerne godt lide Sædgaasebesøget og trøster Landmændene med, at Gæssene betaler for Græsset ved at forsyne Arealerne med Gødning! Senere paa Foraaret kommer der store Mængder Ænder og Vadere, der opholder sig her i kortere eller længere Tid, før de flyver videre nordpaa. I Forsommertiden træffes de ynglende Fugle, og et Besøg, f. Eks. paa Kare Holm, i Yngletiden (Slutningen af April til hen i Juni) vil give den besøgende Lejlighed til at faa en Mængde forskellige danske Fugle, deres Reder og Unger at se. Man skal kun over en ganske smal Rende for at komme over paa Øen. Ved Lavvande kan man vade over; men det er ikke nogen særlig behagelig Tur, da Bunden er dækket af et tykt Lag fælt, sort, stinkende Mudder, der afsætter et malingagtigt Lag paa Benene. Denne Dekoration undgaas heller ikke, selv om man blir roet over, da hele den mod Land vendende Del af Øen er meget dyndet. Ellers

bestaar Øen af Sand, og hele den vestlige Side har sandet eller stenet Bred. Paa Østsiden vokser en Mængde Tagrør og andre Sumpplanter, og mellem disse ynder Hættemaager og Ænder at opholde sig. Langt den største Del af Øen er græsbevokset; men der findes en hel Del lavvandede Damme, der dog tørrer ud i varme Somre. Her i Græsset ruger mange Fuglearter, ofte i stort Tal: Hættemaager, Terner, Viber, Rødben, Brushøns, Ryler, Bekkasiner, Lærker, Engpibere og paa den sandede Vestbred: Præstekraver og Dværgterner. Brushønsene holder mest til ved de omtalte Damme og har ofte deres Kampplads langs en saadan. Paa denne Plads er Græsset helt bortslidt af de »kæmpende« Fugle. Hvis man ønsker at overvære en Kampleg mellem Brushaner, behøver man blot at lægge sig saa skjult som muligt i Græsset et godt Stykke derfra, indstille Kikkerten paa Kamppladsen og saa — være stille. Efter faa Minutters Forløb — forudsat at Vejret er godt — ankommer den første Han. Den løfter Hovedet og ser sig spejdende om. Saa kommer Nr. 2 og anbringer sig i den modsatte Ende af Kamppladsen. Øjeblikkelig rejser de begge Halsfjerene og de øreformede Duske paa Hovedet, der nu er helt omgivet af en struttende Krave. Næbbene rettes som Lanser mod Modstanderen, og saa løber de i stærk Fart mod hinanden; men i Reglen nøjes de med at stryge ganske tæt forbi hinanden og kun sjældent ses egentlig Kamp. Naar der er kommet en 10—12 Hanner sammen, og de stormer omkring mellem hinanden hoppende, vingebaskende og med de prægtige rødbrune, hvide, sorte, perlegraa eller brogede Halskraver brusende om Hovedet, er det et herligt Skuespil at se paa. Hunnerne ser man ikke meget til; dog er de i Nærheden og følger spændt »Slagets« Gang, skjult i Græsset. — En Tur langs Øens Vestside vil give én Lejlighed til at se de store Sølv- og Svartbagmaager, Hejrer, Strandskader — alle staaende med Næbbet i samme Retning, op mod Vinden, parat til at lette — Gravænder, Graaænder, Krikænder og Skeænder. De holder allesammen til paa de store, lavvandede Strækninger omkring Øen. Paa Engene langs Fjorden kan man ofte om Efteraaret se talløse Skarer af Brokfugle (Hjejler), der er paa Vej fra nordligere Egne til Sydens Lande.

En Tur med Motorbaad til de djurslandske Vige.

En stor, roligtgaaende Baad er at foretrække, og det maa helst være stille Vejr, da det er vanskeligt at benytte Kikkert, naar Baaden er saa lille, at den rystes af Motoren eller gynger selv for ringe



Billeder fra en Tur med Motorbaad til de djurslandske Vige.
Fra venstre lodret nedefter; 1. Række: Taffelandrik, Graaandrik, Svartbagmaage, Hvinand, Han, Bjergænder, Han og Hun. 2. Række: Sangsvaner, Knortegæs, Stormmaage, Svartbag. 3. Række: Ederfugl dukker op, Knortegaas, Troldænder, Han og Hun, Alk, Sælhund. 4. Række: Fløjlsand, Alk, Lom, graastrubet Lappedykker. 5. Række: Hvinand, Ederfugle, nederst gammel Han, bagved den en ung Han og længst tilbage gammel Hun, 2 Gravænder mellem Sten, Lom. 6. Række: Sortænder.

Bølgegang. Naar saa Baadens Fører er kendt med at sejle efter Fugle, skal vi nok faa noget at se paa saadan en Tur. Vi vælger en Efteraarsdag, naar de nordlige Haves Fugle og Tundrafuglene er kommet, og naar vore egne Sø- og Mosefugle er gaaet til Havs. Men tag Masser af Tøj paa! Thi faa Steder kan man komme til at fryse saa tænderklaprende og inderligt, som naar man en kold Efteraarsdag tilbringer flere Timer i aaben Baad paa Havet og er for tyndt paaklædt. I Kalø Vig — navnlig paa de store, stenede og lavvandede Strækninger fra Skjødshoved til Indsejlingen til Knebel Vig — ligger Tusinder af store, mørke Fugle; de er meget sky og letter som Regel for tidligt til, at vi kan komme til at se nærmere paa dem. Ofte ordner de sig i lange Rækker, og nu og da hænder det, at en Flok kommer nær nok til, at vi i Kikkerten tydeligt ser, at de er langhalsede og mørke med et iøjnefaldende hvidt Parti bagtil. Af og til høres en knurrende Lyd fra dem. Det er Knortegæs. De holder til

paa Fladvandet, hvor de æder Tang og andre Vandplanter. Helt inde under Land mellem de mange store Sten ses en Del pragtfulde Gravænder; vi kan komme dem ret nær og faa Lejlighed til at beundre deres smukke Farver. De er blevet talrige i de senere Aar, efter at de er totalfredede her i Landet. — Rundt om os letter nu den ene Andeflok efter den anden, og mange stryger ganske tæt forbi Baaden, saa vi ret faar Lejlighed til at betragte dem. Der har vi vore gode Venner fra Moser, Parker og Anlæg: Graaænderne; men herude er de meget sky, da Erfaringen har lært dem, at det kan være farligt at komme for nær til en Baad. Lidt forude dukker pludselig et rundt, mørkt Hoved med et Par store, forundrede Øjne og strittende Varbørster op — en Sælhund; de er snart sjældne i vore Farvande, fordi de jages saa stærkt. — Nu kommer der et langt, hvidt, bølgende Baand til Syne over Kalø Slotsruin. Det kommer lige imod os, og snart ser vi, at det er en stor Flok Sangsvaner, 30 Fugle saa tæt ved Siden af hinanden, at Vingespidserne næsten naar sammen. En Gang imellem høres en melodisk, men kraftig, trompetklingende Lyd. Hvor er det et herligt Syn at se de dejlige, hvide Fugle med de mægtige Vinger og med de lange Halse strakt lige frem. — Vi slaar nu et Slag ind i Begtrup Vig og kommer derved ud paa dybere Vand. Her træffer vi Flok efter Flok af knaldsorte Sortænder og ditto Fløjlsænder, der dog har hvidt Vingespejl. Naar Baaden nærmer sig en Flok, bliver der Uro i Lejren: nogle strækker Hals og basker med Vingerne, andre dykker og kommer op igen langt borte, og enkelte tager til Vingerne; men det hænder, at man naar dem ganske tæt ind paa Livet, før de bekvemmer sig til at forsvinde. — Inde i Vigen træffer vi den graastrubede Lappedykker, der nu har hvid Forhals; i Sommer, da den opholdt sig i Søer og Moser, var Halsens Forside prægtig kobberrød. Nu og da letter en Lom, stærkt arbejdende med Vinger og Ben, saa Vandet staar i en lang Skumstribe efter den. Er den først fri af Vandet, stryger den af Sted i en forrygende Fart gennem Luften. Det er vanskeligt at faa Øje paa Lommer og Lappedykkere i Havet, især hvis der er Søgang, da de som Regel kun stikker Hovedet og lidt af Halsen op over Vandfladen, naar de kommer op for at faa Luft. Her inde i Vigen ligger en Mængde Ederfugleflokke; vi kan komme dem temmelig nær, saa vi ret kan frydes over at se de gamle Hanners Pragt. Ogsaa de langstjertede Havlitter kan vi faa Lejlighed til at se her. Nu stryger 5 hvidbrogede Fugle tæt forbi os; det er Hvinænder, let kendelige paa Hannens store, sorte, grøntskinnende

Hoved med den hvide Plet mellem Næb og Øje. Hist og her ligger Smaaflokke af Alke og Tejster, disse Fugle, der i Vinterdragten minder om Balkavalerer i Kjole og Hvidt. Guløjede, hængetoppede Troldænder passerer vi mange af; de er ikke saa forsigtige som mange af de andre Arter. Vi ser ogsaa Bjergænder og Taffelænder; de ligner hinanden — især Hannerne — paa Afstand; kommer man tæt til dem, ses tydeligt Bjergandrikkens sorte, grøntglinsende Hoved og den andens rødbrune Hoved. Den sidste kaldes ofte Brunnakken. — Paa hele Turen har der været rig Lejlighed til at iagttage de forskellige Maagearter: Svartbag, Sølvmaage, Stormmaage og Hættemaage.

Saa tøffer vi hjemad. Kort før vi naaede Havnen, havde vi en lille Oplevelse, der illustrerede det gamle Ord om Høg over Høg . . . — En Stormmaage havde holdt sig svævende over et bestemt Sted temmelig længe, da det, den ventede paa, viste sig i Form af en lille Troldand, der dukkede op med en Fisk i Næbbet. Straks kastede Maagen sig over den og tog Fisken fra den; men nu viste en stor Svartbagmaage sig paa Skuepladsen. Med et mægtigt Plask styrtede den sig over Røveren. Kampen var kun kort. Saa lettede Svartbagen og forsvandt med Fisken; men Stormmaagen laa død tilbage.

Egnen ved Thorsager.

Thorsager er en gammel Landsby, mest kendt paa Grund af den smukke og ejendommelige Rundkirke, Jyllands eneste. Egnen er sandet, men afvekslende: Lyngbakker, Plantager, Engdrag og Mosestrækninger, og et enkelt Sted mellem Mesballe og Thorsager er der smaa Klitter med Marehalm og — Strandtudse. Fra Stationen kan foretages flere interessante Ture, der kan være meget udbytterige i naturhistorisk Henseende, f. Eks. en over Hedestrækningen mod NV. til den smukke, gamle Herregaard Skaføgaard, der er omgivet af store, ret fuglerige Skove, hvor Egernet — som i alle Egnens Plantager — er meget almindeligt. Selv om man ikke saa ofte ser Dyrene, kan man af den Omstændighed, at man overalt i Naaleskovene finder utallige, egerngnavede Kogler, slutte, at der maa være mange. For en Række Aar siden blev der udsat 4 svenske Egern i Skovene ved Skaføgaard. Man mener, at en stor Del af de jydske Egern stammer fra denne Udsætning. I visse Egne — f. Eks. i Skovene ved Silkeborg — har Egernet formeret sig saa stærkt, at det er blevet en Plage og forfølges stærkt.

Fra Skaføgaard gaar Turen ud over den store Pindstrup Mose, hvor Gøg, Bynkefugl, Ænder, Vandhøns o. a. Mosefugle kan iagttages, til den højtliggende Storskov — Fjeldskoven — med idyllisk Skovsø, store lyngklædte Skovmoser, Enebærkrat og pragtfulde Skovpartier, med Raa- og Kronvildt, med Smaafugle og sjældne Sommerfugle, — og med Skovensomhed.

En anden Tur fra Thorsager Station kan lægges over Eng- og Mosestrækningerne ved Ryom Aa og Plantagerne over ad Astrup til. Mosen og Engen er fuglerige: Viber, Vipstjerter, Sivsangere, Digesmutter, og i Plantagen er der Fuglesang og Fuglekvidder: Løvsanger og Bogfinke, Solsort og Drossel synger af karsken Bælg, akkompagneret af kvidrende Musvitter, Blaamejser og Sortmejser. En Flok Korsnæb arbejder ihærdigt med at pille Frøene ud af Kogler i Grantoppen; pragtfuldt tager de røde Hanner sig ud her i Solskinnet. Hunnerne er grønlige og mindre iøjnefaldende. I Plantagens ældste Del bor Spurvehøg og Natugle, og ude over Sandmarkerne ses jævnligt musende Taarnfalke, der staar stille i Luften med stærkt svirrende Vinger og spejder efter Mus nede paa Marken.

Ogsaa Musvaagen, der hører hjemme i Storskovene mod NV., kan af og til ses kredsende over Egnen her. Ræve er her sikkert mange af, at dømme efter de mange Huler, og af og til ser man ogsaa et Glimt af Mikkel, snart her, snart dér. En Dag stod jeg ganske stille og saa paa et Par Natugler, som jeg havde overrasket, mens de sad og sov inde ved Stammen i en tæt Gran. »De har gode Ører i den Familie«, siger H. C. Andersen, men det kan dog lade sig gøre at komme bag paa dem — altsaa. Pludselig saa jeg en Anelse af rødt bag en Gran, og i næste Nu stod Mikkel et Par Meter fra mig med en stor Høne slængt hen over Ryggen. Det hører til Sjældenhederne, at der kommer Mennesker i Plantagen, saa Ræven har nok glemt at være aarvaagen denne Gang. Vi blev forskrækkede begge to, og Mikkel gav et kort Bjæf fra sig — og saa var han der ikke mere. Hønen heller ikke! — I en lav Mose ved Astrup vokser Kær Seline, og paa den lever Larverne af vor største Dagsommerfugl, den pragtfulde Svalehale. I Maj og Juni kan man se den — ofte flere, der tilsyneladende jager hinanden — i susende Fart omkring Toppen af en høj Lyngbakke nær Mosen. Der er ogsaa Hugorme i Mosen — endda mange, saa det er ikke heldigt at færdes dér med bare Fødder eller at rage for meget i Lyngen med Hænderne. Smaafugle — især af Sanger-Gruppen — er der mange af i Mosens Træer og Buske, og i dens Udkant flyver den tropisk pragtfulde Gyldenris-

sommerfugl, Dukatfuglen, som den ogsaa kaldes; hen over Sandmarkerne her ved Mosen tumler vor sjældneste Hvidsværmer sig i Solskinnet. Den har ikke dansk Navn, men paa Latin kaldes den Daplidice.

Højberg.

Byen af dette Navn er lille og gammeldags og ligger paa Grenaa-Kanten ud for den nordlige Del af Katholm Skovene, og denne Del af Skoven har faaet Navn efter Byen. Paa Vejen til denne Skov fra Aalsø St. eller fra Aarhus—Grenaa-Vejen passeres Aalsø Kirke, og der maa vi ind; thi i Vaabenhuset og paa Kirkegaarden findes Gravstenene over de to fra St. St. Blichers Digtning saa kendte Personer: »Præsten i Vejlby« og Søren Kanne. Paa den høje Sten, der er rejst paa sidstnævntes Grav, er indhugget bl. a. det Vers af Blichers smukke Digt til Heltens Pris, der begynder saaledes: »Hej Landsmand! sid op nu! hvis du vil med.« Set fra Højberg ser Skoven ret kedelig ud, men efter at have fulgt Skovvejen et Par Hundrede Meter ser vi pludselig ud over et herligt Landskab, et af de smukkeste i Jylland: rigtblomstrende Lyngpartier, Tuer klædt med blomstrende Timian, Enebærkrat og enkeltstaaende Buske, nogle høje og ranke som Cypresser, andre lave og brede, uigennemtrængelige Smaakrat af Kristtjørn og bag det hele den store Klitbakke Annebjerg med duftende Fyrreskov med høje, slanke Stammer. Her i Fyrreskoven kurrer Ringduer, og Spurvehøge kredser skrigende over Trætoppene; de holder ikke af, at nogen kommer i Nærheden af deres Rede. Paa Enebærsletten kan der herske en tropisk Varme en solklar Sommerdag, og det myldrer derfor ogsaa med Insekter. De mest iøjnefaldende er Sommerfuglene, bl. a. den skønne Sørgekaabe, maaske vort Lands smukkeste Art. Her er Raadyr, Ræv og Hare og — kulsorte Hugorme, paa hvilke man kun i en bestemt Belysning kan skimte Siksaklinien paa Ryggen. En Kone, som jeg traf derude en Dag, fortalte, da jeg spurgte hende, om der ikke var mange Hugorme paa Egnen, at »dem er her endda ikke svær mange af, men her er saa mange Snoge; de kommer saa tit ind i vor Have, og Børnene leger med dem, for Snoge bider jo ikke«. Jeg fulgte med ind i Haven, og her laa ganske rigtig en stor, sort Hugorm og slikkede Solskin. Den Slags havde de barbenede Børn altsaa leget med! Konen blev rædselslagen, da hun hørte, hvilke farlige Legekammerater, Børnene havde. Allevegne — selv i Klitterne — kan man træffe denne sorte Varietet af Hugormen; dog har jeg ogsaa truffet normalt

farvede Hugorme derude, baade i Heden og i Klitten. — Bag Annebjerg skraaner Terrænet stærkt ned mod en stor Mosestrækning med Mængder af Pil og Birk. Skraaningen, der er lyngklædt, med spredte Enebær- og Gyvelbuske, er af stor Skønhed. I Mosen er der et meget rigt Fugleliv: Terner, Maager, Ænder, Vandhøns, forskellige Vadere, Smaafugle og — Fasaner, disse langhalede, østasiatiske Hønsefugle, der nu er indført som Jagtdyr overalt her i Landet, og som er medvirkende Aarsag til, at næsten alle vore større Rovfugle er blevet udryddet. Bag Mosen findes en Række Klitter og bag dem igen Kattegat. Man kan godt føle sig henflyttet til Vesterhavet, naar man i Blæst staar her i Klitterne og ser de skummende Bølger, sydende og sprøjtende vælte sig ind mod Land. Maaske mindes man ogsaa en saadan Dag Søren Kanne, der netop her paa dette Sted udførte sin raske Daad.

DEN FORHISTORISKE TID

Egnen, der her skal skildres gennem Tiderne, er en af de indholdsrigeste i vort Land, et Stykke Jylland, der taler sit ejendommelige, kraftige og tydelige Sprog til os baade ved sin Natur, ved sin Historie og sit Folkeliv — Djursboernes, Molboernes, Helboernes og Kronjydernes Land.

Djursland er Østjyllands kraftigste Fremspring, og Halvøerne mod Syd: Hasnæs og Mols med Helgenæs danner over Samsø en Bro til Sjælland og Fyn.

Denne Forbindelse, særlig med Sjælland, afspejler sig navnlig i Sprog og Stednavne. Mænd herfra har ofte grebet bestemmende ind i Rigets Skæbne; Egnen har saa at sige været Jyllands Stemme ved afgørende Begivenheder i Landets Historie.

Rimeligvis for at sikre Forbindelsen med Øerne sad Kronen fra gammel Tid inde med de Næs, hvorfra der var Overfart: *Fornæs* med Overfart til Sjælland og Halland, *Hasnæs* (Æbeltofthalvøen) med Elsegaarde og længere mod Syd det store Voldsted Rane Ladegaard; endelig *Helgenæs* med (Helgenæs) Kongsgaard og dennes gamle Voldsted.

Det vigtigste Udfartssted var dog Kronens Købstad *Grenaa* med den gamle Kongsgaard ved Dyrsaa, i hvis Munding den jydske Ledingsflaade samledes.

Den ejendommeligste Del af Egnen er afgjort det egentlige Djurs-

land, hvis Vestgrænse betegnes ved et gammelt Skovbælte fra Kalø Vig over Hornslet til Alling Aa og dens Udløb i Grund Fjord; fra Estruplund gaar et Skovbælte Kysten rundt.

Men Egnen Vest for det egentlige Djursland, navnlig omkring Randers Fjord og Gudenaa, hører baade geologisk, landskabeligt og kulturhistorisk med til Djursland, idet begge Egne holdtes i levende Forbindelse af et Nervecentrum: *Randers*, Landets største Oplandsby og Vejstævne; for Mols og Kaløvigegnen har det nærmere *Aarhus* dog betydet mere end Randers, navnlig i de senere Tider.

STENALDEREN

»Landet var fagert og frit« — saaledes maa denne Egn have set ud for de Jægere og Fiskere, som for o. 8000 Aar siden *i den ældre Stenalder* slog sig ned ved Kysterne, de mange store og smaa Vige og de endnu talrigere Indvande: Indfjorde og Indsøer, særlig det lange Sund i Midten: *Kolindsund*, der gennem Dyrsaa skar sig ind fra Kattegat til Grund Fjord og Randers Fjord og derved gjorde N. Dyrs Herred til en Ø.

Det var i Sænkningstiden, da Egnen laa o. 6 m lavere end nu, som det ses af det største Fund fra den Tid: *Køkkenmøddingen* ved *Meilgaard*, der nu ligger o. 6 m over Havet, skilt derfra ved grønne Strandenge og inde i en tæt Skov, der senere har bredt sig der og skjult de anselige Rester af denne Egnens berømteste Boplads.

Flere Steder i Landet havde man i Nærheden af gammel Kyst fundet Dynger af Østersskaller med tilhugne Stensager i, og i 1847 undersøgte nogle Videnskabsmænd dem. I 1850 undersøgte Arkæologen Worsaae, der paa Nationalmuseet havde set forarbejdede Bensager fra en Dynge ved Meilgaard, selv dette Sted. Tidligere havde man troet, at disse Dynger var en geologisk Aflejring, men da Worsaae i Meilgaardsdyngen fandt Rester af Baal og mange forarbejdede Sager af Ben, Flint og Hjortetak, Stumper af Lerkar og Knogler af Dyr, blev han klar over, at han stod overfor en Affaldsdynge, der stammede fra Menneskers Ophold her. Dyngerne fik Navnet *Køkkenmøddinger*, det Navn som Alverdens Arkæologer nu bruger.

Saadanne Affaldsdynger synes med Forkærlighed lagt ved Aaløbs Udmunding i Havbugter (Meilgaard), ved Vige (Egnen ved Kaløvig), Fjorde (Gesinggaard ved en Vig fra Randers Fjord) og Sunde (overalt hvor der var Læ for alle Vinde og godt med Vildt og Fisk), bl. a. ved *Kolindsund*, der senere blev til Fjord og nu er tørlagt Søbund; dens Brinker bærer Rester af Bopladser og Køkkenmøddinger,

f. Eks. ved den lave Banke »Nederst« i Albøge S. og ved Kolind Station. Særlig interessant er en Stenalderboplads ved *Fannerup*.

Ved Udgravningerne viste den sig forskellig fra de almindelige Køkkenmøddinger. Lagene var mørkere, hovedsagelig af Muld, Aske og Kulstøv, medens Skallerne var mere spredte og ikke dannede de sammenhængende Lag, vi ellers finder; men navnlig var de o. 500 Oldsager, særlig de slebne Flintøkser og de ornamenterede Lerkar usædvanlige og vidnede om, at den stammede fra et Folk med langt højere Kultur end Køkkenmøddingtidens primitive Jægere og Fiskere.

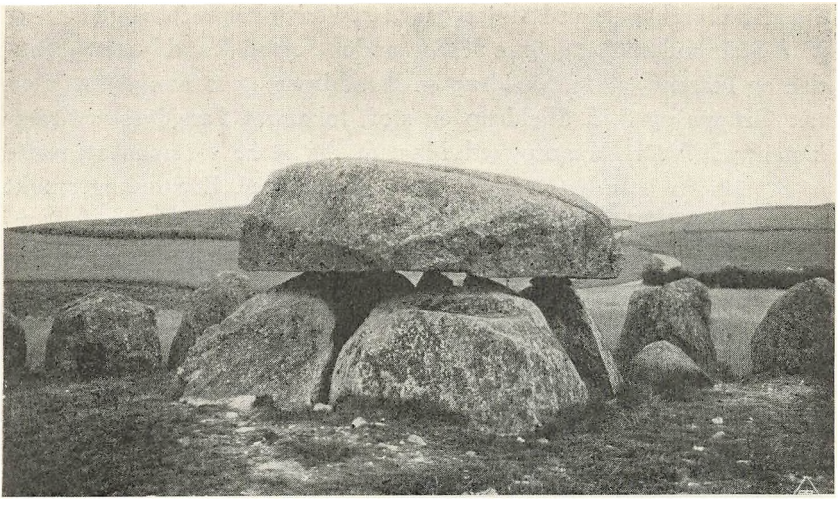
Naturligvis var dette Folk stadig Jægere og Fiskere; derom vidnede de mange Skiveskrabere — ɔ: skiveformede Skindskrabere — men de var ogsaa *Agerdyrkere* og *Kvægavlere*; derom vidnede Indtryk af Hvedekorn i nogle af Lerkarskaarene og Hovedmængden af Dyreknoglerne, som var af Tamdyr: Okse, Faar, Svin og Hund; Landbruget er begyndt for 4—5000 Aar siden med Kvægavl og Agerdyrkning, den ældre Stenalders omstrejfende Jægere og Fiskere er afløst af *den yngre Stenalders* mere bofaste Jordbrugere, hvis Kost har bestaaet saavel af Mælk, Brød og Grød som af Dyresteg, kogt Laks og Østers. (Yngre Stenalder o. 3000—1500 f. Kr.)

Tilværelsen er blevet mere tryg; man faar bedre Tid til Haandværk, til at slibe Flint med Kunst, og til at lave gode og smukke Lerkar.

Her er adskillige andre Bopladsfund fra den ældre Stenalder, f. Eks. paa Stokkebro Mark ved *Fjældholm*, ved *Dyrholmen* N.Ø. f. Raaballegaard paa begge Sider af Ovsenbækken; her skar i den ældre Stenalder en Vig sig ind i Allingaadalen; endvidere ud mod Kattegat og ved Foden af »Jernhatten«.

Efterhaanden bliver Gravfundene langt hyppigere end Bopladsfundene. Medens man tidligere begravede de døde ret tilfældigt, snart i Skaldynger og snart i Jordgrave, begyndte man nu at bygge de store *Dysser* og *Jættestuer*, der atter binder Beboerne til Hjemstavnen; de findes rigt og smukt repræsenteret i Egnen, særlig paa Djursland og Mols, hvor den prægtige *Knebel* Runddysse — ensomt, fritliggende, men skæmmet af en nylig opført Ejendom — er enestaaende i Landet.

Foruden disse Runddysser med et enkelt Gravkammer til flere Lig af samme Familie findes andre Steder i Djursland *Langdysser* og *Jættestuer* med flere Kamre til en hel Slægt.



Knebel Runddysse.

Runddysser findes særligt paa Mols; sammen med Langdysser og Jættestuer optræder de i N. Dyrs Herred, men ikke mindre imponerende samler alle tre Former sig i en Oldtidsbygd af Ø. Lisbjerg Herred, der ligger omkring det inderste af Kaløvig; særlig kan de ses omkring de gamle Alfarvejes Krydsningspunkt ved *Rostved*, hvor de gamle Landeveje Randers—Æbeltoft og Aarhus—Grenaa skærer hinanden, og i den Lavning, der er en Fortsættelse af Følle Vig.

Jættestuer er Massegrave, benyttede gennem lange Tider. Baade Dysser og Jættestuer er Dødeboliger, og Befolkningen har ogsaa opfattet dem som Boliger eller »Stenhuse« — Knebel Runddysse kaldtes saaledes »Po(r)skjær Stenhus«. De kaldes ogsaa »Kirker«, idet Overliggeren opfattes som Alter, f. Eks. »Maje Kirke« (Nødager S.), der betyder »Marie Kirke«. Et andet udbredt Navn i Aarhus—Randersegnen, særlig for Langdysser — f. Eks. i Ginnerup S. — er »Jynovne« af Jyn, d. v. s. Jøtun, Jætte.

De paa jordfaste Oldtidsminder rigeste Sogne paa Djursland er *Tøstrup* Sogn ved den gamle Alfarvej Randers—Grenaa med 265 Mindesmærker, hvoraf 250 Gravhøje, og det store *Nødager* Sogn ved den gamle Alfarvej Aarhus—Grenaa med o. 200, hvoraf o. 50 Stengrave, Runddysser og Langdysser, men kun een Jættestue; i Sognet ses ved *Maarup* langs en gammel Tværvej Nord—Syd en trekantet Langdysse og tre Runddysser, særlig den før nævnte *Maje Kirke*, en stor og smuk Runddysse med et anseligt Kammer, dækket af en

mægtig Overligger; ved Ilbjerggaard ses en tokamret Langdysse og V. f. Stabrand en Langdysse »Stenmanden« og en Runddysse (»Hunden og Haren«), Ø. f. Skeldrup en Runddysse og to Langdysser i en tæt Gruppe og S. f. Skeldrup en stor, tokamret Langdysse »Kramkisten«; N.V. f. Maarup ved Maarup Aa staar to smaa stensatte Gravkister. Et stort og smukt Dyssekammer er »Romle Stenovn« ved Kolind og Skjellerup-Stenen ved Torup, Mols, med en pragtfuld Udsigt over Knebel og Kalø Vige. Med ovennævnte Gravkister er vi naaet til Slutningen af den yngre Stenalder.



Skjellerup-Stenen.

Medens den ældre Stenalders Kultur kunde læses i dens Bopladser ved Søkysterne, taler den yngre Stenalders Kultur til os gennem sine Grave.

Handel bestaaende af Import fra Syd og Eksport til Nord og Øst, bl. a. af Flint til flintfattige Egne, har været drevet i stor Udstrækning, naturligvis ogsaa mellem Landsdelene; at Vognen har været i Brug ses af *Nimtofte-Hjulet*, fundet i Dejstrup Mose, med svære Skiver af Træ og indsat Rørnav.

BRONZEALDEREN o. 1500—400 f. KR.

melder sig i Slutningen af Stenalderen med Bronzen, en Legering af Kobber og Tin, som Hovedmateriale jævnsides med Sten, som det fremgaar af mange Blandingsfund; Bronzegenstande eftergøres herhjemme og en hjemlig Bronzeindustri udvikler sig; det eneste Støbepladsfund er netop fra denne Egn, *Haag-Støbepladsen* mellem Thorsager og Rostved.

Det for Bronzealderen almindelige *Gravminde*: den runde, hvælvede Jordhøj, oftest højt til Vejrs, vindomsust, i Grupper paa Rad langs gamle Færdselsveje, er talrigt repræsenteret i Egnen; skønnest og rigest paa Mols med Stabelhøje ved Agri, Trehøje ved Fuglsø, Viderup og Vistoft Høje. Gravfundene selv har derimod hidtil været ret ubetydelige.

Hus og Grav menes at have staaet i nær Forbindelse; hvor Højene

ligger, der boede man, og dette vil sige paa de lettere Jorde, paa jævnt Terræn, i Skovbryn eller paa Bakkerande som paa Mols, hvor Mols Bjerge bærer en hel Bræmme af højtliggende Gravhøje.

Med *den yngre Bronzealder o. 800—400 f. Kr.* indtræder der kun den vigtige Forandring, at *Ligbrænding* bliver eneraadende og Gravhøjen forsvinder; i Stedet faar vi stenomsatte Urnegrave, helst som Smaagrave i Storhøjenes Sydside. Om den yngre Bronzealder fortæller Mark- og Mosefund os derfor mere end Gravfund.

Ligbrændingen er Udtryk for en ny Tro og kræver ikke saa meget Gravgods eller Dødegaver. Bronzearbejdet stiger til samme Højde som Flintearbejdet i Stenalderens Slutningstid, indtil der med Bronzealderens Slutning indtræder et Forfald i Retning af Overdrivelse og Forgrovelse.

Bronzealderen har været en varm og tør Tid, i hvilken Bøgen gør sig gældende som Skovtræ, Havren, Hirsen og tilsidst Hørren som Nytteplanter. Spor af gammel Jorddyrkning — antagelig med Træplov — kan ses flere Steder i denne Egn paa de lyngklædte Bakker nordlig paa *Egsmark* Bymark og paa Bakkerne V. f. Herregaarden *Skærsø*, smalle, højryggede Langagre, der godt kan stamme fra Bronzealderen.

JERNALDEREN 400 f. KR.—1050 e. KR.

Den saakaldte *keltiske* Tid 400—40 f. Kr. begynder med, at keltiske Folk skyder sig ind mellem Rom og Norden. Samtidig bliver Metaltilførsel, særlig af Jern, sydfra vanskeliggjort og Fundene derfor fattigere.

Gravskikken forblev Ligbrænding, men Gravene samles nu i store *Gravpladser*, og Dødegaverne brændes sammen med den døde i Stedet for at henlægges i Mark og Mose.

Perioden maa betragtes som en Kulturnedgang, der kan forklares ved en Klimaforværring med Kulde og Regn, som er blevet fastslaaet ved Tørvemoseundersøgelser.

Dette Forhold forklarer sikkert ogsaa Kimbrernes Tog mod Rom, der ved Cæsars og Kejsernes Erobringer af Kelternes Lande atter faar Forbindelse med Norden gennem Germanerne.

I *romersk* Tid (40 f. Kr.—o. 200 e. Kr.) bliver Oldsagsformerne romersk prægede, naar de ikke ligefrem er indført, og Gravskikken ændres derhen, at der ved Siden af Ligbrænding, der holder sig ligesom i Rom, finder Jordfæstelse af Liget Sted i Forbindelse med en overdaadig Opdækning for den døde, som vel derfor er uden Vaaben.

Her har vi de største Gravpladser med Lerkargrave fra romersk Tid i Banker med Grus, hvor Liget derfor ofte er bevaret, nemlig ved *Lisbjerg* N. f. Aarhus og i *Virring* S. f. Randers Fjord.

I en Grav under Markflade med Egeplanker i Bunden, Fjæle langs Siderne og Sten til Støtte, er Liget nedlagt med Benene bøjet i Sovestilling. Hovedet i Vest og Ansigtet vendt mod Syd (mod Odins Valhal); foran Ansigtet er ofte anbragt et Drikkekar og flere i Nærheden; ved Fodenden det store Lerfad med tilhørende Skaal. Mellem to Grupper af Kar findes Ben af Husdyr og foran Ansigtet en Madkniv af Jern, saa det er indlysende, at her har en Steg været anbragt, — ofte paa et Bræt med mindre Kar lagt over de større Kar, hvor et tomt Rum viser Stegens Plads. Brættet er raadnet bort, og de øverste Kar faldet ned.

Bordstellet med de hjemlige Lerkar giver os gode Oplysninger om det østjydske Lerkararbejde, der har staaet højt og højere end andre Egnes, som det adskiller sig fra i sin Prydkunst med den fra græsk Kunst optagne skarpvinklede »*Mæander*«slyngning.*)

Til et Bordsæt hørte et stort Fad, en stor og lille Krukke, Hankekar og Skaale, et Par Fodbægre og en Kop.

Ligbrænding holdt sig dog ogsaa i Egnen, som en Brandgrav eller Urnegrav fra *Ryomgaard* viser, hvor den dødes Aske paa Bunden af en stor Krukke er skjult af hele Bordstellet.

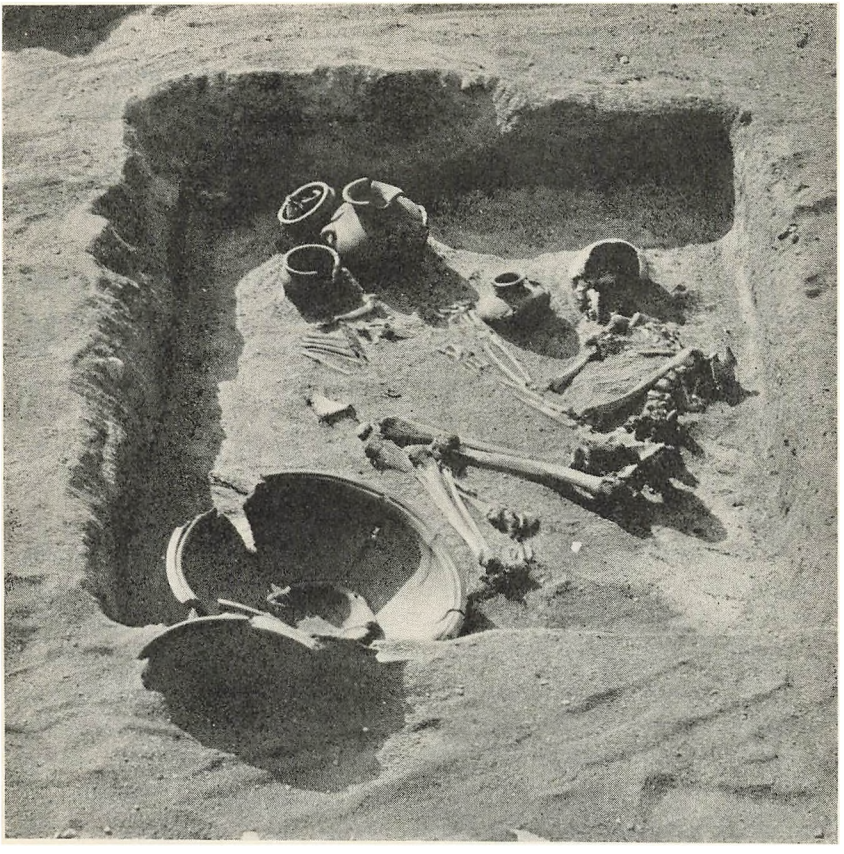
Bopladser fra romersk Jernalder er fundet i Mængde i Egnen, f. Eks. ved Rigtrup og Stenvad; det er særlig Lerkarskaar og Dyreknogler man finder, som fortæller os om Dagliglivet; vi finder det grovere Lertøj med Køkken- og Forraadskar i Modsætning til det finere Bordstel fra Gravene; Knusesten og Kværnsten minder om Kornmaling, særlig af Rug.

Ingen fremmed Indflydelse paa vor Kultur har været saa gennemgribende som den romerske til o. 250 e. Kr. Den vedvarer i den næste Periode.

Fundene fra *Folkevandringstiden* (200—500 e. Kr.) er dels Gravfund, dels Mosefund. Gravfundene viser os det personlige Udstyr fra Dagliglivet og antyder Tanker om Evighedslivet; Mosefundene viser os Krigsudrustningen og forskellige Sider af Haandværket.

Gravskikkene fortsættes med Ligbrænding (Brandgrave) og Jordfæstelse (Liggrave) under flad Mark, sjældent i Høje, prægtigt udstyrede Begravelser med Smykker, Drikkestel og Madvarer, men

*) Opkaldt efter den bugtede Flod Mæander i Lilleasien.



Fra Udgravningen af Lisbjerg-Gravene.

stadig uden Vaaben; af nye Træk kan nævnes Brikker til Brætspil og en lille Guldring i den dødes Mund som Færgeskilling til den lange Rejse.

Et Mosefund fra *Hedeliskær* mellem Skjødstrup Kirke og Havet tyder paa, at her har staaet en Kamp i Nærheden, og Krigsbyttet fra de overvundne er som Takoffer nedlagt i Kæret. Her er fundet: Sværd, Spydspidser, Pilespidser, enæggede Knive, Skjoldbuler, Økse og Spænder — alt af Jern; desuden en Guldfingerring, en Bronzeplade, Dyreknogler og Stykker af Trækar.

Man finder i denne Guldhornenes Periode mere Guld end tidligere; fra Egnen her har vi *Todbjergfundet*, hvor fire Haandledsringe og Del af en femte fandtes tæt N. f. Bendstrup, og en Halsring af Guld ikke langt derfra S. f. Balle.

Vi er nu naaet til den *yngre Jernalder* med en germansk Tid (500—800) og en nordisk Tid (800—1050).

I Prydkunsten vælger man efterhaanden med Forkærlighed *Dyrefiguren* som Ornament, og denne *Dyreornamentik* blev i 500 Aar et ejendommeligt Udtryk for Nordboens Skønhedssans.

Det kan formodes, at i denne Periode har forskellige Stammer sluttet sig sammen i Smaariger, der danner Grundlaget for den kommende Rigsdannelse.

Med den *nordiske* Tid eller *Vikingetiden* (800—1050) er vi inde i en Stormtid og Stortid for Danmark som for det øvrige Norden, der udvider sig ved Erobring og Kolonisation og paatrykker andre Lande sin ejendommelige Kultur; i denne Tid brydes Hedenskab og Kristendom.

Sikre Mindesmærker for Vikingetiden er *Storhøjene*, der opkastes i Periodens første hedenske Tid over Folk af Konge- eller Stormandsæt.

Af saadanne faa undersøgte Pragtbegravelser som Jellinghøjene kan i denne Egn nævnes den ene af *Hvilehøjene* i Randers Ydervang, hvor en Kvinde fandtes gravlagt. Dele af Klædedragten, uldent Tøj og Pelsværk, sølvindvirket Silke, tydede paa en storættet Kvinde.

Til en Mandsgrav fra denne Tid er det sædvanlige Udstyr Bronzesmykker, Vaaben og Hestetøj; i Sagerne fra Mark og Mose ser vi Tidens Værktøj, navnlig til Smedehaandværket. Sølvfundene, der her svarer til den germanske Periodes Guldfund, giver os Indtryk af Sølvsmedehaandværkets høje Stade.

Tidens Prydkunst præges af Dyreornamentiken med Drage- eller Ormeslyngninger, der ogsaa findes paa nogle af Tidens Indskriftstene, *Runestenene*, hvorfra det gamle fællesnordiske Sprog »dansk Tunge« for første Gang lyder til os.

Vore Runestene er ikke Gravstene, men *Mindestene*, oftest rejst ved Alfarvej eller Tingpladser, ofte synligt paa eller ved Gravhøje over andre forlængst afdøde Personer, undertiden som Led i et større Mindesmærke (Kumbl, Kummel) med Høje og Sten anbragt udenom i Skibsform (»Skibssætning«).

Til et saadant »Kummel« har aabenbart — efter Indskriften at dømme — *Virring-Stenen* hørt; den er nu opstillet i Virring Kirkes Vaabenhus. Indskriften lyder:

Starkad rejste
Sten efter den døde.
Tor vie dette Kummel.«

Stenens Paakaldelse af Tor som Beskytter staar som Minde om Hedenskabets Tid, selv efter Kristendommens Indførelse.

Afstanden i Tid og Tro mellem en Mindesten som Virring-Stenen og en Ligsten som *Gesingholm-Stenen* maales ved dennes Indskrift fra o. 1250. Den fandtes uden for Kapeldøren paa Herregaarden Gesingholm (ved Løvenholm), men er nu i Nationalmuseet. Paa Gesingholm-Stenen har Jomfru Marie og Sankt Nikolai indtaget Tors Plads som Værnere af Gravfreden. Det interessanteste ved Gesingholm-Stenen er dog maaske det Navn, som den bærer foroven med en Blanding af latinske Bogstaver og Runer: *Horderús*, d. v. s. *Horder*, gjorde Mindesmærket; her har vi Navnet paa den Stenhugger og Runemester, der har udført dette Stykke Kunsthaandværk — og rimeligvis flere lignende.



Gesingholm-Stenen.

Den længste af alle bevarede Runestene her i Landet er *Rimsø-Stenen*, hvis Indskrift løfter en Flig af Forhænget for Vikingetidens Syn paa Liv og Død og Mennesker: »Tore, Enraades Broder, rejste denne Sten efter sin Moder og sine Søstre, gode Kvinder. Døden er den største Ulykke for Sønnen.« I denne krigerske Tid taler denne Sten om Kvindens Stilling i Hjem og Samfund — »gode« Kvinder d. v. s. fremragende Kvinder — og om et smukt Familieforhold. Den eneste af Egnens Runestene, der er fundet ved Alfarvej, er *Egaa-Stenen*, der blev fundet paa Brobjerg, en Bakke ved den gamle Egaa Bro, hvor den gamle Aarhus—Grenaavej gennem et Skaar i Bakken førte ind i denne Egns sydlige Del.

Indskriften viser en »Frændesten«, rejst af Alvkel og hans Sønner over deres Frænde Manne, som var Ketil den Norskes Landhyrde eller Landfoged; Magnus den Gode satte Nordmænd for Styret i Jylland.

Andre Mindesmærker fra Periodens Slutning synes de højtliggende, runde *Voldsteder* at være, der hæver sig som en Top over Terrænet, omgivet af tørre Grave; med den Tids Forsvarsmidler gjaldt det for Forsvarerne om at staa højere end Angriberne. Maaske har de største af dem ogsaa tjent som »Folkeborge«, hvortil Befolk-

ningen tyede i Ufredstider. Da der ingen Bygningsrester findes, har de sikkert kun baaret Taarne af Træ.

Paa Øen Hjelm findes to (tre) saadanne Voldsteder: *Skaadebakken*, paa hvis Topflade der kun har været Plads til en lille taarnagtig Bygning; *Kastelsbakken* og maaske *Fyrbakken* midt paa Øen fra Tiden før den middelalderlige Munkestensbygning, hvis Fundamenter man har fundet og som betragtes som Marsk Stigs Borg.

Af Langvolde, hvis Bestemmelse man endnu ikke er klar over, findes paa Egnens Nordgrænse *Damdiget*, nu kaldet *Dandiget*, i Asfærg N. f. Randers, der er en enkelt Vold uden Grav o. 1300 m lang og afgrænser et Stykke Land langs Kotbækken, og i det nærliggende Gassum den noget kortere *Trevold* med fem parallele Volde.

HISTORISKE BEGIVENHEDER

MIDDELALDEREN

Fra Middelalderen knytter de ældste Beretninger sig til *Helgenæs*, ɔ: Hellig Næs; det er antagelig det kuplede, himmelstræbende Ellemandsbjerg, der har faaet Folk til at betegne det som »helligt«.

Ved Helgenæs kæmpede efter Beretningen *Harald Blaatand* en uafgjort Kamp med sin Søn Svend Tveskæg; bagefter skal han være blevet dødeligt saaret af en Pil.

Ved Helgenæs blev efter Snorres Beretning Svend Estridsen slaaet af Magnus d. Gode i et Søslag 1044. Magnus' Efterfølger *Harald Haarderaade* genoptog Krigen med Svend Estridsen og løb ind i Randers Fjord, hvor han afbrændte Høvdingen Torkil Gøysas Gaard og førte hans Døtre bundne gennem »Hornskoven«; hvor vides ikke.

1060 slog Harald Svends Flaade i *Dyrsaa* (nu Grenaa Havn), hvor den jydske Ledingsflaade samledes.

1086 nævnes *Randers* som Samlingsplads for de nordjydske Bønder under deres Oprør mod Knud d. Hellige.

I 1157 — efter at Knud var dræbt i Roskilde og Valdemar flygtet til Viborg og derfra draget til Randers for at hjemsøge Svend paa Sjælland, lod Svend sine Skibe lægge ind i Dyrsaa og rykkede mod Viborg. Valdemar sendte nu to af sine Mænd ud for at splitte Svends Flaade ved Overtalelser, hvad der ogsaa lykkedes, trods Fynboernes Kongetroskab; af alle sine Ulykker regnede Svend denne for den største, siger Sakso. Da Svend nu ad Viborgvej rykkede mod Randers, trak Valdemar sig over Gudenaa mod Syd og brød Broen af.

Svend var derved afskaaret fra at drage Hjælpetropper til sig sydfra — som Valdemar gjorde — og d. 23. Oktober maatte Svend bukke under for Overmagten paa Grate Hede.

I 1165 beretter Snorre om et Overfald paa Valdemars Flaade i Dyrsaa af den norske Høvding Erling Skakke, som derefter plyndrede Købstaden (d. v. s. Grenaa). Det er første Gang *Grenaa* nævnes som Købstad; den maa altsaa være ældre. I 1170 kom det imidlertid til Forlig mellem Valdemar og Erling i Randers.

O. 1180 testamenterede den tapre og fromme Biskop *Svend* (Udsøn) af Aarhus, af den mægtige Djurslandsslægt *Udsønnerne*, til Øm Kloster sit Jordegods i Rosmos og Hillested Sogne og i 1183 Gods i Karlby S. og Hoed. Biskop Svend, der rimeligvis har skænket *Lisbjerg* Kirke det pragtfulde gyldne *Alter*, der nu er en af Nationalmuseets største Skatte, døde paa Østtorp, ɔ: Østrup Bispegaard N. f. Randersfjord, hvis Voldsted med en »Borggyde« og »Borgholm« endnu kan ses midt i Østrup By.

Grenaa nævnes i Kong Valdemars Jordebog o. 1231 som »Konunglev« el. Krongods, og vi ved, at der har været en Kongsgaard i Byen; endnu for et Par Aarhundreder siden hed Grundene S. f. Storegades øverste Del »Kongsgaards Tofter«.

Et Minde fra Valdemar Sejrs og hans Sønners urolige Tider har vi i det store Møntfund i Grenaa, hvor man i Aagade fandt en Lerkrukke med o. 12.000 Sølvmønter, en uhyre Formue; Ejeren synes at være omkommet, inden han har kunnet betro sin Hemmelighed til nogen.

I Erik Klippings første Regeringsaar kom der Trængselstider for Øm Klosters Folk i Djursland, der blev overfaldet og plaget paa enhver mulig Maade af Biskop Tyge af Aarhus, der vilde lægge Beslag paa det Gods i Djursland, der af Biskop Svend var skænket Øm Kloster.

Kongemordet i Finderup Lade 1286 skyder Djursland frem i Danmarks Historie, idet denne Egns og Landets mægtigste Mand, Rigens *Marsk Stig Andersen* til Møllerup og Kongens Kammermester — ikke Kammersvend — *Rane Jonsen* til Holbækgaard for Deltagelse i Mordet dømmes til Fredløshed af et Nævn, udtaget af den unge Erik Mændved, bag hvem staar et Modparti af Enkedronning Agnes og Stormænd, særlig Drosten Peder Nielsen Hoseøl (Hosebaand), der skal have ejet en nu forsvundet Gaard Østrup, hvis Voldsted endnu vises i Trige Sogn. Anklagen var sikkert uretfærdig; Marsken var ialfald ikke med i Finderup, hvor Rane Jonsen, »skønt nøgen og vaaben-

løs efter bedste Evne modsatte sig Morderne«; ikke desto mindre erklæres de — uden Lejlighed til Forsvar — skyldige i Mordet blandt 9 navngivne Mænd, af hvilke kun een siges at have lagt Haand paa Kongen, idet han »med egen Haand overvar det slemme Mord«. De 8 »fredløse« protesterer med Rette, men maa for at undgaa Livsstraf forlade Landet og søge Tilflugt hos den norske Konge, med hvem de nu fører Krig mod Kongen af Danmark.

Det er Marsk Stig — paa Egnen kaldet »Mastiks« — der nu kaster sin mørke Slagskygge over Egn og Land.

Fra Egnen stammer antagelig de tre Folkeviser med Omkvædet »Min ædelig Herre, hin unge Hr. Mársti«, der tilligemed en lang Vise paa 100 Vers med samme Omkvæd bygger paa et Fjendskab mellem Marsken og Kongen, som der dog ikke synes at være Hjemmel for. En anden Vise med Omkvæd »Men Fruen hun sidder i Sjælland, saa mangt der hun sørger« gør Drabet til en personlig Hævn, fordi Kongen i Marskens Fraværelse har krænket hans Hustru; disse Viser med rent romanagtigt Indhold benyttes senere af Digtere som Ingemann o. a. Der er herved sikkert gjort Erik Klipping megen Uret.

Historisk forklares Fredløsheden naturligst som en politisk Hævn. Marsk Stig boede paa sin Gaard *Møllerup*, hvor hans Borg, det middelalderlige Møllerup, er fastslaaet under den nuværende Hovedbygning, hvor Rester af Munkesten ganske svarer til dem, der er brugt i Feldballe Kirke; Stenene er brændt i en nærliggende Teglovn, der er undersøgt af Nationalmuseet. *Rane Jonsens* Navn er knyttet til Voldstedet Rane Ladegaard over for Hjelm, der dog synes at være adskilligt ældre; derimod siges han at have ejet Holbækgaard, der af Kronen synes at være blevet overladt til Aarhus Domkapitel. En Folkevise om ham med Omkvæd »Men vi er dreven af Danmark« maler de fredløses Kaar. Fra 1287 har man en Forsikring fra Marsk Stig Andersen til Aarhus Domkapitel om, at hans Folk eller Tilhængere ikke vil tilføje dets Ejendomme paa Skramsholm nogen Overlast eller Ulempe; det har altsaa været lige efter Dommens Forkyndelse. Tilhængere har han naturligvis haft mange af i Egnen, baade Herremænd og Bønder, men ikke Borgere, hvis Handel led ved Ufreden og hvis Byer særlig var Genstand for de fredløses Hærgninger.

Værre blev det, da Marsk Stig satte sig fast paa Hjelm; da maa ogsaa Bonden korse sig:

Bonden gaar ad Marken ud,
og skulde han saa sit Korn;
»Hjælp nu, Gud Fader i Himmerig,
har Hjelm nu faaet Horn.«

Øen har Form som en Hjelm i et Vaabenskjold, hvorpaa der ofte anbragtes Horn; Hjelmen var Ridderens, som Kedelhatten el. Jernhatten (jfr. »Jernhatten« paa Kysten N. f. Hjelm, oprindelig en Ø) var den menige Krigers Hovedbedækning.

Skønt Folkevisen lader ham sige:

Vi vil os bygge et Hus paa Hjelm,
vi frygte ej Kongen af Danmark selv.
Vi bygge det højt over alle Tinde,
al Danmarks Magt det ej skal vinde —

lykkes det dog Erik Mændved 1306 at overrumple og ødelægge Borgen paa Hjelm, der sikkert har ligget paa Fyrbakken over et endnu ældre Voldsted, medens de to andre Voldsteder synes at have været inddraget i hele Marsk Stigs Anlæg; Møntfund paa Hjelm viser, at han ogsaa til Skade for Kongen har slaaet Mønt her og udbredt dem overalt i Riget; en Del af dem kan ses i Aarhus Museum.

»Marsk Stigs Mur«, som Dragsmur paa Helgenæs ogsaa kaldes, har sikkert ikke tjent til Forsvar for ham; men næsten ethvert Voldsted i denne Egn og Aarhusegnen sættes i Forbindelse med Marsk Stig og de fredløse.

I 1301 giver Erik Mændved Borgerne i *Æbeltoft* Ret til Torvedag hver Søndag og i de følgende Aar andre Privilegier for Købstæder; deraf kan vi slutte, at Borgerne har holdt med Kongen.

Derimod vakte hans stadige Skatteudskrivning Oprør hos den jydske Almue, der blev opægget af de stadig misfornøjede Stormænd, saa at Kongen efter at have underkuet dem maatte opføre »Tvangsborge« for at holde dem i Ave.

En saadan Tvangsborg var *Kalø* (Kalvø). I 1320 blev den Bestemmelse indsat i Kristoffer 2.s Haandfæstning, at Kalø ligesom de andre Tvangsborge skulde nedbrydes; dette skete dog kun delvis.

1327 nævnes det, at Kongen »med Grev Gerts Samtykke« pantsatte bl. a. Grenaa til to Adelsmænd; »Kongen« maa da være den 12-aarige Hertug Valdemar af Sønderjylland, Grev Gerts Søstersøn, som han 1326 fik valgt til Konge efter den fordrevne Kristoffer 2.

I Aarene før 1340 var der en stærk jydsk Bevægelse mod de tyske Magthavere, særlig i Djursland, hvor Grev Gert maa have taget bl. a. Gl. Estrup og Holbækgaard fra deres Ejere.

Paa det gamle *Bjørnholm* (nu Høgholm), det faste Midtpunkt i Djursland, sad en ny *Stig Andersen Hvide*, der oven i Købet var Marsk som sin berømte Farfar Marsk Stig, men ikke »Rigens Marsk« som denne, kun »Grevens Marsk«. Derimod havde Greven foruden de ovennævnte Herremænd en Fjende i Væbneren *Niels Ebbesen*, af Strangesønnernes mægtige Slægt. Sidst i Marts 1340 lagde Grev Gert sig ind i Randers for derfra at holde Egnen i Ave og uden Skaansel knuse det gærende Oprør mellem Randers og Kalø.

Paa Kalø, der altsaa maa være blevet genopført, sad hans Underfalingsmand i Jylland, fra 1327 Holsteneren *Klaus Limbek*, der skrev sig »Høvding til Jylland«.

Hvad der nu skete i Randers Natten mellem d. 1. og 2. April 1340 (Lørdag til Søndag), berettes noget forskelligt. Den berømte Folkevise er ikke helt historisk korrekt, selvom den viser Stedkendskab — f. Eks. lader den de sammensvorne samles ved den nu forsvundne Gaard *Fruerlund* i Vorup S., S. f. Randers — sikkert er kun, at Grev Gert blev dræbt af en Væbner Niels Ebbesen i Spidsen for en Skare, der havde besat et Stenhus, som om de var et Vagthold for den sovende Hær, og at Drabet følges som Befrielse fra et Mareridt.

Virkningen af Grev Gerts Fald blev et almindeligt Forlig 1340 med Grev Gerts Sønner, der snart gav Gl. Estrup og Holbækgaard tilbage til deres Ejere, som sluttede sig til dem imod den nye Konge *Valdemar Atterdag*, der ogsaa 1351 maatte bekæmpe et Oprør rejst af Egnens Adel o. a., særlig af Stig Andersen til Bjørnholm.

Kongen maa have opført et befæstet Slot i Randers — hvor vides ikke — men taber dette *Randershus* til den jydske Adel; 1357 retter Kongen imidlertid et afgørende Slag mod Randers og Djurslands Borge. Han belejrer Randers »rettende Skyts, Bukker og Blider rundt om«; men de belejrede gør Udfald og afbrænder Fjendens Lejr, fortælles der. Mere Held havde han med andre Borge, saaledes Gl. Estrup, hvor Anders Jensens Enke *Johanne Brok* — efter hvem Slægten nu tog Navn — havde sluttet sig til Oprørerne; hendes Søn Jens Andersen Brok slutter sig derimod til Kongen.

Kongen havde inddraget Stig Andersens fynske og sjællandske Godser; han beholdt kun Møllerup og Bjørnholm, hvor Kongen dog ikke synes at have angrebet ham; antagelig i disse Aar anlagde Stig et Forværk til Bjørnholm, hvoraf der endnu kan ses et Voldsted i

Obdrupgaards Have og et Befæstningsanlæg ved Drammelstrup. Senere blev de dog forligt.

Nogle af Egnens Stormænd deltog atter i 1368 i det store Opgør med Kongen, der maatte drage udenlands, men efter sin Hjemkomst efterhaanden genvandt sine jydske Slotte og det bortkomne Krongods; saaledes »oplades til Kongen« den længst forsvundne Gaard Næsferg i Vorup, og Kongen købte af Stig Andersens Brodersøn *Tordrup Slot* (nu Frisenvold S.V. f. Randers), hvis gamle Voldsted endnu ses mellem Hovedgaarden og Laksegaarden.

Dronning *Margrete* fortsætter sin Faders Krongodspolitik ogsaa paa denne Egn; hun tvinger Adelen til at udlevere Krongods, som den ulovligt har beholdt, f. Eks. Tordrup Slot; hun omdanner ledingsfrit Herremandsgods til ledingspligtig Bondejord, f. Eks. Ulstrup, og de mange middelalderlige Voldsteder kan tyde paa, at hun ogsaa har tvunget den til at nedbryde faste Borge her.

Kongeborge derimod opføres, navnlig af Valdemar Atterdag, saaledes Randershus; 11 Kirker skal være nedbrudt hertil og til at befæste Randers, og de Kvadre, man har fundet i Grunden til den gamle Fæstningslinie, kunde tyde derpaa.

Kong Valdemar har rimeligvis gjort *Kalø*, som han efter Forliget med Holstenerne skulde indløse først med den fjerde Del af Jylland, til en uindtagelig Fæstning med Ringmur og Forværker. »Gravensholm« eller »Greveholm« er et Jordværk overfor paa Landsiden og kan stamme fra Grev Gerts Tid.

Egnens Adel bliver nu efterhaanden mere konge- og rigstro.

REFORMATIONSTIDEN

Hermed er vi inde i *Reformationstiden* og møder da først paa Klausholm Landets mægtigste Mand og virkelige Styrer, Reformationens politiske Fører, Rigshofmesteren *Mogens Gøye*, der ægter den rige Arving til Klausholm Mette Bydelsbak; i Forvejen ejer han adskillige Herregaarde, Købstadhuse og Bondeejendomme, og her paa Egnen faar han straks Tordrup Slot og Nielstrup Vandmølle i Pant og lægger meget andet Gods til Klausholm, hvor han opfører et Stenhus; det samme gør han paa Skærsø.

I sin høje Stilling under Frederik 1. begunstigede han i høj Grad Luthers Lære, særlig hos Borgerne i Randers, hvis Graabrødrekloster han faar overdraget af Kongen, der efter hans Død omdanner det til Dronningborg Slot.

Grevens Fejde faar Berøring med Egnen ved Skipper Klements Bonderejsning. — I Hornslet Kirke hviler den djærve Fru Anne Meinstrup, hvis Djærvhed og skarpe Tunge kostede hende Livet paa Ringsted Landsting for de rasende Borgeres Haand. Efter Træfningen ved Svenstrup, hvor Fru Anne havde mistet sin eneste Søn Holger Rosenkrantz den Yngre, følger Skipper Klement efter de slagne Adelsmænd og slaar Lejr paa Flintebjerg N. f. Byen, men formaar ikke at indtage den; da Bønderne »slog sig fulde i Burøl« fra nogle Kældere uden for Byen, blev de slaaet tilbage.

Grevefejden, den sidste Bonderejsning og Borgerkrig, naaede saaledes ikke Syd for Gudenaa.

En væsentlig Andel i Forsvaret af Randers og i Johan Rantzaus og Kristian 3's endelige Sejr havde en anden fremragende Adelsmand paa Egnen ved Siden af Mogens Gøye, nemlig Lensmanden paa Kalø *Erik Eriksen Banner*, der er bedst kendt som den uheldige Vogter af *Gustav Vasa* 1518—19 (jfr. Carit Etlars »Fangen paa Kalø«); at den dyrebare Fange, hvis straalende Fremtid ingen kunde ane, og som holdtes i meget mildt Fangenskab, undslap til Lybæk forklædt som Studedriver — Stude var Landets vigtigste Eksportartikel — kostede ham en klækkelig Bøde »for den svenske Fange, der var løbet bort«. Han havde været en af Reformationens allerivrigste Forkæmpere, og Poul Helgesen siger om ham, at det var ham, der drev Mogens Gøye fremad. Efter 1536 blev han Kristian III's højt betroede Mand og Rigsmarsk; han blev en af Landets godsrigeste Adelsmænd og fik bl. a. af Kronen Gesingholm (nu Løvenholm), som han grundlagde som en adelig Sædegaard. Af Almuen skal han have været meget afholdt; ogsaa dette forklarer, at der ingen Bonderejsning skete i denne Egn.

Ved Reformationens Sejr 1536 faar Kronen Kirkens Gods, saaledes i *Randers*, der bliver kgl. Residens i Østjylland og saaledes for sin protestantiske Iver foretrukket for det halvt katolske Aarhus; Kristian 3. opholder sig ofte paa Randersgaard eller »Vor Gaard i Randers« (før Graabrødrekloster), der efter Dronning Dorothea o. 1550 faar Navnet *Dronningborg*, og Klosterkirken bliver Slotskirke.

Slottet blev tillige Sæde for Lensmanden over Dronningborg Len, der omfattede Støvring, N. Hald, Gerlev og Galten Herreder, hvortil snart kom Rovsø Herred fra Kalø Len, der omfattede Resten.

Blandt Lensmændene var den mest kendte *Eske Brok* d. Yngre († 1625), der i sine Dagbogsoptegnelser ofte omtaler By og Slot.

Flere Kirker er blevet nedbrudt til Slottets Opførelse, saaledes 1552 *Vorup Kirke* — den gl. Kirkegaard ses endnu med Kampestensdige og Beplantning — og 1553 Kirkerne i Bjergby mod Nord og i Erslev mod Syd. Ogsaa Materialet fra det 1550 nedbrudte Tordrup Slot anvendtes.

Dronningborg Slot har ligget mellem Frederikspladsen, *Slots*gade, Brødregade og Burschesgade. Den nuværende »Slotsgaard« er vistnok oprindelig Staldbygninger.

Byerne havde i Middelalderen altid nyt godt af Kongernes Omsorg, særlig under Erik af Pommern, der 1442 gav dem Eneret til Haandværk og Handel med Bøndernes Produktion. Som Handelsby var *Randers* dengang en af Landets betydeligste. Byens Privilegier fra Erik Mændveds Tid stadfæstes af Valdemar Atterdag og hans Efterfølgere. Kristoffer af Bayern lader et Sejlløb afmærke med Pæle og forbyder Handel paa Fjorden før Randers Broer; derved knækkes *Ørsted* som Handelsplads med Ladepladsen Bode (ɔ: Boder, Smaahuse) ved den lave Grund Fjord.

Købmænd og Haandværkere sluttede sig sammen i »Gilder« eller Lav; foruden flere gejstlige Gilder havde Randers et mere verdsligt »Guds Legems Lav« eller Købsvendenes Lav (jfr. Randers Købsvendes Gildeskraa fra 1417), der bestod af Kræmmere og Købmænd med Hustruer. At Hanseaterne — særlig Lybekkerne — i Randers har haft »Gæster« eller »Liggere«, der efterhaanden er gaaet op i Borgerstanden, viser endnu nogle Gadenavne og Personnavne.

Om »Pebersvendene«, ɔ: de ugifte Købsvende, minder »Peberslip«, en tidligere blind Gyde mellem Brødregade og Middelgade; »Trangstræde« (opr. Travenstræde) om Floden Trave ved Lybek, og »Dytmærsken« formodentlig om Ditmarsken.

Desuden var allerede da som nævnt Randers *Burøl* et kendt og kært Produkt, ligesom Randers *Laks* og senere Randers *Handsker,* og mange andre søgte Randers *Markeder.*

Efter 1500 sender man ikke længere hanseatiske, men Byens Skibe til Frankrig efter Salt og Vin, og man eksporterer fedede Stude, Heste, Huder, Korn og Smør til Holland, England og Skotland.

Adelen, der efterhaanden bliver skarpe Konkurrenter til Borgerne som Handelsmænd, sikrer sig Gaarde og Grunde i Byen; maaske ligger ogsaa noget af dette Forhold til Grund for Folkevisen om *Paaskesønnerne,* der bygger prægtigere end Adelen.

Det gamle gotiske Stenhus Raadhustorvet 7 med Trappegavle og



Helligaandshuset, Randers.

spidsbuede Vinduesblendinger udpeges vist med Rette som en af Paaskesønnernes Gaarde.

Randers havde i Middelalderen 3 Klostre.

1. Det ældste, *Vor Frue Kloster* ved Raadhustorvet, var et Nonnekloster af Benediktinerordenen og blev i 1451 omdannet til et Birgittinerkloster i Mariager. Frue Klosters Grund var Tingplads og Markedsplads til 1536.

2. Det næstældste var *Graabrødreklosteret* østligst i Byen, efter 1536 Dronningborg Slot. Graabrødreklosterets Kirke, som af Kong Frederik 1. blev overdraget til Mogens Gøye og af denne igen til Borgerne, kaldtes efter Reformationen Vor Frue Kirke og afløste den nedlagte »Vor Frue Kirke« som Sognekirke for Frue Sogn; denne Graabrødrekirkes første lutherske Præst, *Mads Lang*, blev allerede før Reformationen indsat af Mogens Gøye som Betingelse for Overdragelsen, og senere blev han den første lutherske Biskop (Superintendent) i Aarhus efter den katolske Biskop Ove Bille.

3. Det yngste, *Helligaandsklostret* vestligst i Byen, der væsentlig laa Nord for Mortens Kirke, var ligesom de andre smaa Helligaandshuse (Helliggejsthuse) i de fleste Købstæder oprindelig blot et Hospital med Kapel og stiftet af Randers By.

Skønt denne velgørende Stiftelse ofte støttedes med Afladsbreve og Jordegods af Omegnens Adel, havde det vanskeligt ved at klare sig, indtil det omdannedes til et Hospitalskloster, som Kong Hans



Storegade 13. Randers.

mod en ugentlig Sjælemesse skænkede St. Mortens Kirke, der ombyggedes til sin nuværende Skikkelse, og paa hvis Nordside man kan se, at man har forsøgt at opføre et Klosterkompleks dertil; om Helligaandsklostrets Beliggenhed vides kun sikkert, at det laa vestligst i Byen tæt op mod Vold og Grav.

Men Reformationsrøret gjorde Ende paa Herligheden, og 1558 stiftedes det nye *Randers Hospital* i Vestergade (omb. 1866 og 1868) med en Del af dets Gods og den saakaldte Provstegaard, der i den katolske Tid var Bolig for det Medlem af Aarhus Domkapitel, der var Provst for Ommer Syssel, Egnen mellem Randers og Mariager Fjorde og mod Vest til Viborg.

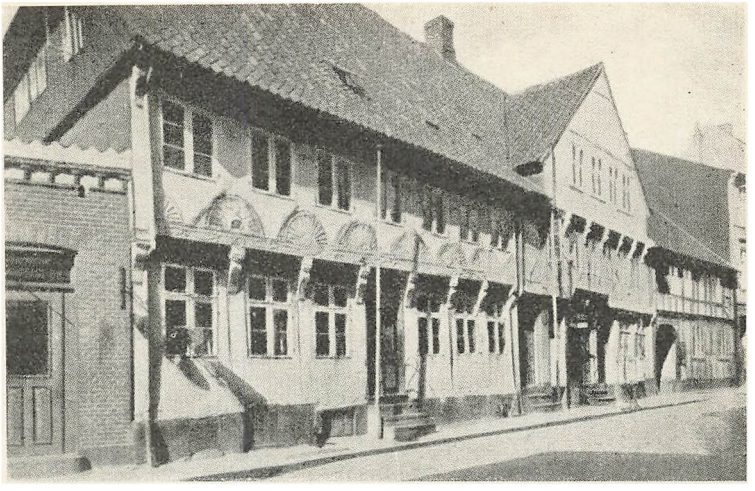
At det nuværende saakaldte »*Helligaandshus*« skulde være en Rest af dette Helligaandskloster, er ikke bevist; det har været »Stenhus« (Palæ) for adelige (Gert Bryske til Katholm) og Latinskole (1782—1857).

St. Mortens Kirke er stadig Sognekirke.

Af Kirker havde Randers foruden de tre Klosterkirker endnu tre Kirker.

1. *St. Peders Kirke* laa paa Raadhustorvets Nordside. Taarnet stod til o. 1800 og kaldtes gerne Vor Frue. Et Brudstykke af Kirkens Murværk ses paa Randers Museum.

2. *St. Klemens* Kirke laa mellem Middelgade og Brødregades sydlige Del og blev nedbrudt ved Reformationen; Taarnet har givet



Brødregade 24-26.

Taarngaden Navn. Som en Rest af Kirken ses endnu i Matr. Nr. 300 paa Middelgade røde Munkesten i Munkeskifte (2 Løbere + en Binder) med Granitkvadre forneden.

3. *St. Laurentii* Kirke laa paa St. Laurentii Bakke og blev nedbrudt ved Reformationen; Sognefolket maatte søge Helligaandskirken (St. Morten).

I Vorup S. (S. f. Byen) laa et *St. Hans Kapel*, der antagelig har været knyttet til Randers Hospital for Spedalske (Hospital = Spedal(sk)) *St. Jørgens Gaard*; Spedalskhedshospitalerne skulde ligge udenfor Byerne, og i Kirkernes Kor var der ofte et aabent Vindue, for at de spedalske udefra kunde følge Gudstjenesten.

Fra en Kirke- og Klosterby var Randers efter Reformationen blevet en kgl. Residens og Lensmandssæde.

Befæstningen i Randers gaar tilbage til Valdemar Atterdags Opførelse af Randershus med en stærk Befæstningslinie med Ringmur, antagelig det meste af den indre Voldlinie. Senere omtales »Byens Vold« og »Byens Planker« med Grave. Befæstningslinien har strakt sig fra nuværende Vestre Grave over »Hovmeden« (en »Hofmaye« er et Forværk uden for Muren mellem ydre og indre Grav) i en Halvkreds til Frederiksplads og Østre Grave. Kristian 3. anlagde efter 1550 en ny ydre Linie (St. Voldgade) med en Grav som en Halvkreds om Byens nordlige Del fra Vesterport over Nørreport til Østerport. Vand til Gravene fik man ved at lede Nørre Aa fra Fladbro gen-



Farvergaarden, Ebeltoft.

nem en gravet *Kanal*, der endnu kan ses, til Sydenden af den vestre Grav (1617 anlagdes *Hvide Mølle* her), derfra Nord om Byen med Drivkraft til Slotsmøllen (S.Ø. f. Frederiksplads) og ud i Gudenaa.

Af Byportene var *Nørreport* paa Nørregade mellem Provste- og Fabriksstræde en større Bygning med det berygtede Fangehul »*Randers Nørrebaand*« 7 Alen under Jorden med Gabestok og — Daarekiste.

Kronens Købstad *Grenaa* fik sine ældste kendte Privilegier 1440 af Kristoffer af Bayern. Den har haft to Kirker, af hvilke den ene *Gl. Sogns Kirke*, V.N.V. f. Bykirken, blev nedlagt 1558, men først forsvandt 1627; maaske har Byen da strakt sig mere mod Vest. Ved Torvet ud for Søndergade (Aarhus—Grenaavej), ad hvilken Færdselen over Broerne gik, laa *Bykirken* paa sin nuværende Plads, viet til de vejfarendes Beskytterinde St. Gertrud. I 1623 hedder det om Grenaa, at den har været »en fornem By i gamle Dage, da Sejlads sammesteds og Havnen var ved Magt, forringes nu meget for Flyvesand« fra Brohede S. f. Byen. —

Æbeltoft var oprindelig et Fiskerleje og Udskibningssted med Kapel, alt under Draaby Sogn og Kirke. Uden for den gennemgaaende Trafik synes den at have ført en stille, idyllisk Tilværelse, siden Marsk Stigs og Erik Mændveds Dage uberørt af Tidens Storme, ogsaa Reformationen.

Liv har der dog været i Byen, siden der i 1533 omtales de Æbeltoft Bymænds Fastelavnsløjer, i hvilken Tid de afkrævede hver tilrejsende 1 Hvid og til Gengæld gav ham rigelig Del i Øllet »den Stund han lystede at sidde og drikke med dennem den Dag ud« — en gemytlig Fisker- og Skipperbefolkning med enkelte Købmænd har det været.

Uden for Byerne spores Reformationens Indflydelse mindre, ialfald virker den langsomt.

Mest spores den paa, at *Kirker* efterhaanden bliver overflødige og nedbrydes, at *Kapeller* for vejfarende eller Kildekapeller ved Helligkilder forfalder og forsvinder, og at Helligkildernes Tiltrækningskraft svækkes, skønt de dog længe søges for Helse og Kildemarkeder.

Over 20 Kirke- og Kapeltomter findes i Egnen.

Af *Landklostre* havde Egnen kun — foruden *Glenstrup Kloster* (N. Hald H.), der rettest hører til Mariager — *Essenbæk Kloster*, stiftet af Valdemar d. Stores Svoger Stig Hvide († 1151) for Munke af Benediktinerordenen og efterhaanden i Besiddelse af betydeligt Jordegods. Om det aandelige Liv i Klostret vidner en dér udarbejdet historisk Aarbog til 1332. — Med Reformationen kom Klostret med Gods til Kronen og under Dronningborg Len.

Ved Assentoft har der været en Helligkilde, og det er sikkert den, der hentydes til i Reformationsskriftet »Samtale mellem Peder Smed og Asser Bonde«, naar Peder Smed i sit Forsøg paa at overbevise Asser Bonde om Papismens Bedrag og Overtro siger: »Til Essenbæk Kilde gaar og somme, det kommer dem selv til liden Fromme.«

Præsten i Vejlby. Medens Jørgen Skeel var Lensmand paa Kalø, opstod der o. 1618 paa Djursland Rygter om, at Præsten i Vejlby ved Grenaa *Søren Jensen Quist* havde dræbt sin Husmand *Jesper Hovgaard*, der efter at have kørt for Præstens Hustru til Marked i Grenaa d. 21. Septbr. 1607 var forsvundet, skønt Jespers Søstersøn Jens Mikkelsen i Maarup lod lyse efter ham paa Tinge. Rygterne fik ny Næring ved, at Præstens Karl satte et Fund af Knogler uden for Kirkegaardsdiget i Forbindelse med Jespers Forsvinden — af Nag til Præsten.

Da Jens Mikkelsen imidlertid havde faaet Afslag paa sit Frieri til Præstens Datter, lagde han sammen med to andre af Præstens Avindsmænd Raad op mod Præstens Liv. Dertil benyttede de særlig to Vidner, mer eller mindre aandssvage, der blev lokket og truet til at aflægge Ed paa deres Udsagn mod Præsten. Jens Mikkelsen fik Lensmanden til at forfølge Sagen, og ved 8 Sandemænds Kendelse

(Tov), der stadfæstedes af Landsdommerne i Viborg og i Foraaret 1626 af Rigsraadet, blev Præsten dømt fra Livet og henrettet paa Sønder Herreds Tings Rettersted »Tinghøj« mellem Nødager og Albøge.

Præsten havde som Fange paa Kalø — senere fortaltes der paa Egnen Sagn om ham som »Fangen paa Kaløe« — og lige til han gik op ad Tinghøj idelig forsikret om sin Uskyldighed med Ordene: »Det er Jens Mikkelsen, han alene, der er Skyld i min Ulykke.«

Han skal være begravet paa Aalsø Kirkegaard ved Vaabenhuset, i hvilket en Ligsten med Kors udgives for hans Gravsten; den stammer dog fra 11—1200.

Nogle Aar senere lykkes det hans Søn Peder Quist, der senere bliver Præst i Vejlby, at faa Sagen genoptaget ved Hjælp af den nye Lensmand paa Kalø Christen Thomesen Sehested, der som Højesteretsdommer havde været med til at dømme Præsten; de to Hovedvidner bliver henrettet for falsk Ed, men Hovedmanden Jens Mikkelsen forstaar ved et snildt og ydmygt Brev til Dommerne at gøre disse usikre, saa at de ikke tør dømme ham og hans to Medhjælpere, men udtaler 1635, at »Landsdommerne ikke kendes med deres Dom Uret at have gjort. Dog, saafremt man i Fremtiden videre Efterretning i samme Sag kan bekomme, da gaaes derom, saa vidt Ret er.« Selv uden »videre Efterretning« kan der ikke være Tvivl om, at der her er Tale om et »Justitsmord«. — Blicher har i sin geniale Novelle »Præsten i Vejlby« behandlet Sagen med digterisk Frihed, navnlig ved at lade Præsten indrømme, at han kan have begaaet Drabet i Hidsighed og begravet den dræbte i Søvne.

KRIGSAARENE 1627, 1645 OG 1657—59.

Aaret efter Vejlby Præstens Henrettelse fik Befolkningen 1627 en alvorligere Forskrækkelse, en Trusel paa eget Liv og Gods ved »de kejserliges« Indtog. »Wallensteins Folk« bragte Egnen i en Tilstand af »onde Maader«; de besatte og brandskattede — ja, brændte og nedskød Byerne, der i Forvejen havde lidt meget af Ildebrand og Pest, og paa Helgenæs blev Provsten Oluf Sørensen Dal skudt af dem 1628, medens Præsten i Æbeltoft, den rige Niels Pedersøn, maa være blevet skaanet, siden han kunde forstrække Byen med Penge.

I 1647 kom Torstenssons Svenskere, besatte og brandskattede Byerne, bl. a. *Randers*, hvor den svenske General Wrangel havde sit Hovedkvarter, og besatte Flintebjerg; han lod Befæstningen udbedre og anlagde maaske den Skanse S. f. Byen, hvor Skansemøllen nu er;

særlig *Æbeltoft* led meget; Skibsbro og Bolværk blev ødelagt og 50 Borgere forlod Byen, hvad der maaske mærkedes allermest.

I Karl Gustavs Krige 1657—60 blev Byerne ogsaa besat, først af Svenskere, saa af de saakaldte »Hjælpetropper«, Brandenburgere og Polakker, der huserede slemt paa Landet, bl. a. plyndrede Altret i Kastbjerg. Navnlig Æbeltoft synes Svenskerne at have kastet deres Øjne paa; de havde deres Befæstning paa »Skansen« S. f. Byen, som dog nævnes før den Tid.

Da Svenskerne var draget bort, samledes her en større Transportflaade for at overføre danske og allierede Tropper til Fyn under Beskyttelse af to danske og tre hollandske Fregatter; men her blev den angrebet af en svensk Flaade, og det kom til et virkeligt *Søslag ved Æbeltoft* d. 23. Juli 1659, der endte med, at den hollandske Fregat »Vapn van Enkhuizen« sprang i Luften, de 4 andre Fregatter blev erobret og o. 100 Transportskibe opbrændt; men ikke nok med det — Svenskerne gjorde Landgang, nedhuggede eller fangede 500 Ryttere og paalagde Byen en Brandskat paa 2000 Rd.; ved Havnearbejder er der gjort flere Fund, bl. a. af en Kanon.

ENEVÆLDEN OG DEN NYERE TID

Enevældens Tid fra 1660 mærkes først rent administrativt ved, at Kalø og Dronningborg *Len* nu afløses af Kalø og Dronningborg Amter med Amtmænd for Lensmænd, medens Slottene nedbrydes og Godset afvikles.

Dronningborg Slot med Ladegaard i Bjellerup bliver 1661 med adelig Frihed for Skatter solgt til en Købmandsslægt fra Hamborg v. Spreckelsen; senere ejes Ladegaarden af Peter v. Spreckelsen. — Slottet tilfalder senere Kongen, der befaler det nedbrudt (jfr. Klausholm). Om Kaløs Skæbne se under Kalø, S. 70.

Efter Svenskekrigene klarede Adelsmændene sig gennemgaaende daarligt under deres Forsøg paa at optræde som Forretningsmænd, saaledes Jørgen Arenfeldt til *Rugaard*, der forsøgte sig i Skibsbyggeri og i Æbeltoft havde et Skib paa 140 Læster; ulige bedre gik det de borgerlige Forretningsmænd, der købte mange adelige ud af deres Gaarde; saaledes maatte Jørgen Arenfeldts Søn sælge Rugaard til Generalmajor, senere Greve *Chr. Lerche*, en Købmandssøn fra Nyborg og en Type paa de borgerlige, der navnlig ved Krigstjeneste — eller rettere Krigsfortjeneste — eller ved Handel samler sig en stor Formue, opkøber Godser, adles og rykker ind paa de forarmede Adelsmænds Gaarde; han sælger dog atter sine jydske Godser (Ru-

gaard og Lerchenfeldt i V. Himmerland) efter at have samlet sig stort Jordegods paa Sjælland (Lerchenborg).

Noget tilsvarende ses paa *Bidstrup*, hvor Gerhard Hansen, Købmandssønnen fra Horsens, 1731 rykker ind, adlet som *de Lichtenberg*. Han opkøber navnlig Godser i Horsensegnen for at kunne eksportere deres Produkter gennem sin Forretning i Horsens og lade denne forsyne dem med Importvarer.

Randers fik o. 1600 sine prægtige Renæssancehuse af Bindingsværk, der er ejendommeligt ved sine særlig rigt udsmykkede Portaler og Portoverliggere.

Tiden o. 1600—1650 var en god Tid for Byen, »det liden Kiel, fordi mange Rentenerer boede der«, og der var mange rede Penge, med Købmænd som Anchersen, Brødrene Poulsen, Slægten Bay o. fl.

»Burøllet var stadig lige kraftigt; drukket af Stobe, som holdt 2 Potter, slog det straks Bonden for Panden og gjorde ham lystig«; og naar de tyske Hesteopkøbere havde været i Randers, maatte de sige:

> Wer vom Randers kommt unbesoffen und ungeschlagen,
> der mag von grosse Glück sagen.«

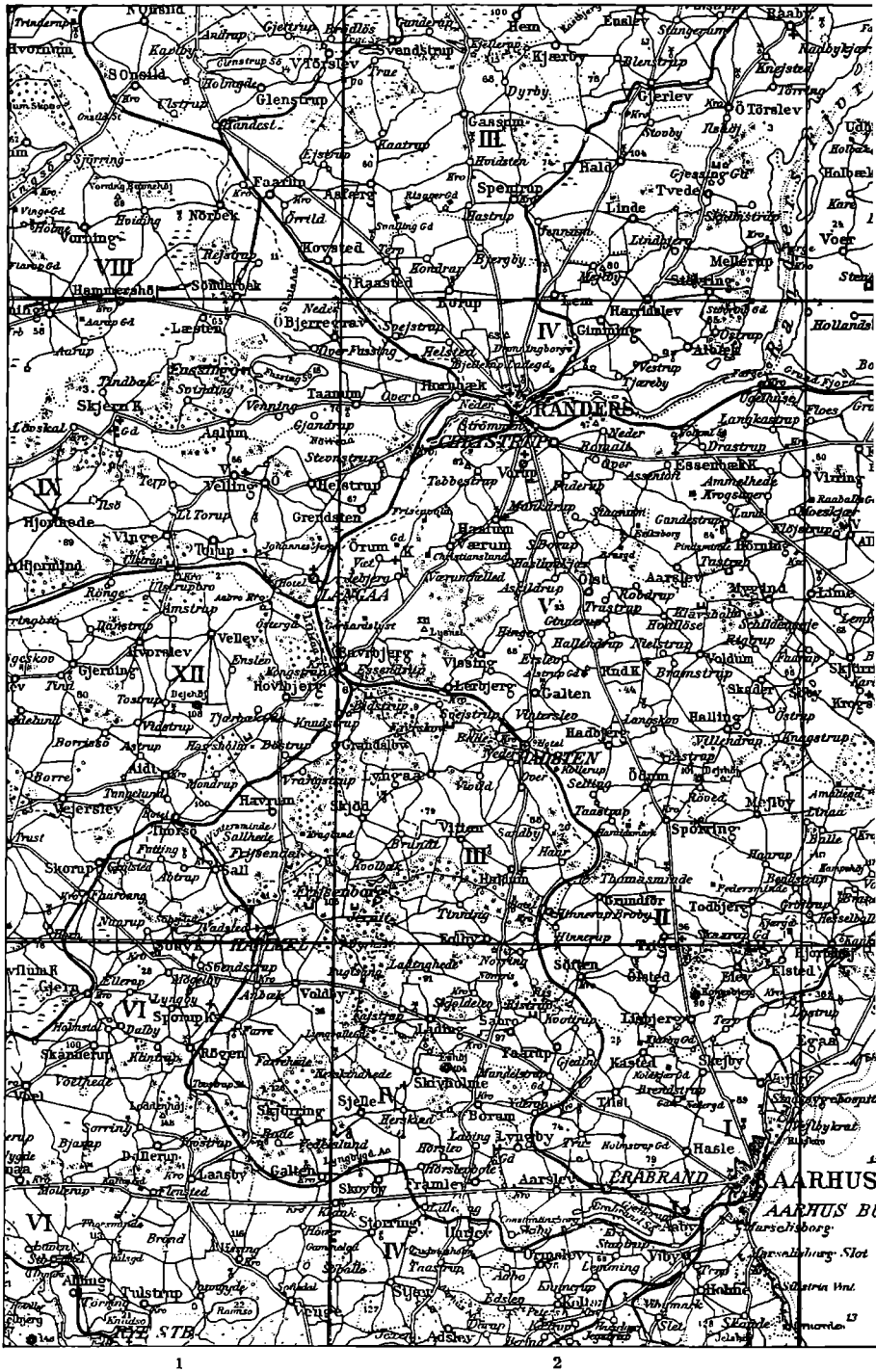
Men da Præsten Randrup 1698 i sin »Randers Marsch« lovpriste sin By: »du fede Laksestad, berømte Rigdomskiste«, var Nedgangen allerede begyndt efter Svenskekrigene og efter 1660, da rige Købmænd købte Bøndergods og forlod Byen, og Indsejlingen og Havneløbet blev tilsandet og stoppet.

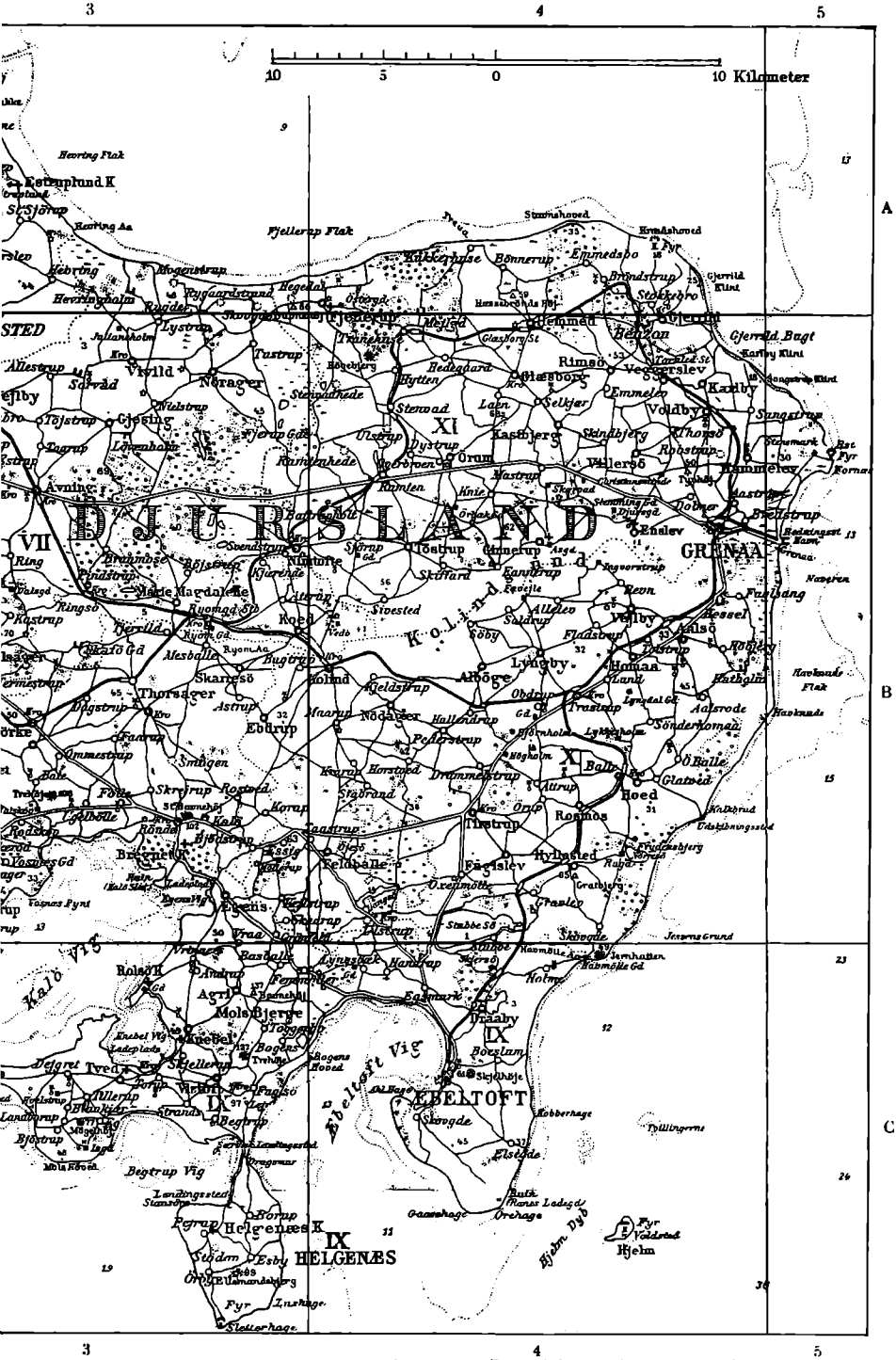
Efter 1725, den nordiske Krigs Slutning, begynder Opgangen atter (1672 kun 2036 Indb., 1769 derimod 2718 Indb.), Bebyggelsen breder sig mod Nord op ad Flintebjerget og mod Vest langs Vestergade, hvor anselige Købmandsgaarde af Bindingsværk med Svaler opførtes, og o. 1800 sætter Nyklassicismen ind med enkle og stilfulde grundmurede Huse i Stedet for de knægtbyggede Bindingsværkshuse, f. Eks. von Hattenstræde 7, Svaneapoteket i Middelgade og Nørrejyllands Tøjhus.

I Købmandsgaardene var der Maltgøring, og en utrolig Mængde Brændevin brændtes i Byen, ogsaa til Eksport.

Sejladsen paa Fjorden forbedres, 1767 begynder Købmanden *Ditlev Kirketerp* oversøisk Handel med mange Skibe, og hans Eksempel følges af andre. 1778 kunde den gamle Handelsby indvi sit nye *Raadhus*, en stilfuld Barokbygning.

Grenaa var stærkt medtaget af Krigene; selvom Borgernes Hen-


1
2
A
B
C
Hvorlum
Sönderup
Vöråslev
Glenstrup
Gjerlev
Ö Törslev
Hald
Tvede
Linde
Vorring
Hovsted
Hammershöj
Sönderhåk
Raasted
Hornslev
Gimming
Ålum
Skjern R.
RANDERS
Strömmen
Grenaa
Essenbæk
Hjortshede
Vinge
Tulup
Hjortlund
Velling
Grenåsten
Ørum
Hærum
Aarslev
Voldum
Skjørring
Vellev
Gjerlung
Hovbjerg
Galten
Hadbjerg
Aidt
Havium
Skjød
Vitten
Sporring
Skorup
Sall
Todbjerg
Sönder
Elsted
Voldby
Lisbjerg
Skanderup
Skjelby
Sjelle
Börum
Lyngby
Hasle
ÅRHUS
Aarslev
Framlev
Skovby
Storring
Ormslev
Tulstrup
Adslev
Sjelle
Edslev
Kjærby
Dyrby
Gassum
Spentrup
Linde
Tvede
Hammelev
Ålum
Randers
Grenaa
Hjortshede
Galten
Aarslev
Framlev
Skovby
Storring
Ormslev
Tulstrup
Adslev
Sjelle
Edslev
Hasle
Lisbjerg
Skjelby
Sporring
Todbjerg
Elsted
Sönder
Voldby
Skanderup
Skjørring
Vellev
Gjerlung
Hovbjerg
Hadbjerg
Aidt
Havium
Skjød
Vitten
Skorup
Sall
Hornslev
Gimming
Essenbæk
Grenåsten
Ørum
Hærum
Aarslev
Voldum
Hjortshede
Vinge
Tulup
Hjortlund
Velling
Vorring
Hovsted
Hammershöj
Sönderhåk
Raasted
Skjern R.
Ålum
Strömmen
Grenaa
Essenbæk
Hjortshede
Vinge
Tulup
Hjortlund
Velling
Vellev
Gjerlung
Hovbjerg
Galten
Hadbjerg
Aidt
Havium
Skjød
Vitten
Sporring
Skorup
Sall
Todbjerg
Sönder
Elsted
Voldby
Skanderup
Skjørring
Lisbjerg
Skjelby
Sjelle
Börum
Lyngby
Hasle
ÅRHUS
Aarslev
Framlev
Skovby
Storring
Ormslev
Tulstrup
Adslev
Sjelle
Edslev
Kjærby
Dyrby
Gassum
Spentrup
Linde
Tvede
Hammelev
Ålum
Randers
Grenaa
Hjortshede
Galten
Aarslev
Framlev
Skovby
Storring
Ormslev
Tulstrup
Adslev
Sjelle
Edslev
Hasle
Lisbjerg
Skjelby
Sporring
Todbjerg
Elsted
Sönder
Voldby
Skanderup
Skjørring
Vellev
Gjerlung
Hovbjerg
Hadbjerg
Aidt
Havium
Skjød
Vitten
Skorup
Sall
Hornslev
Gimming
Essenbæk
Grenåsten
Ørum
Hærum
Aarslev
Voldum
Hjortshede
Vinge
Tulup
Hjortlund
Velling
Vorring
Hovsted
Hammershöj
Sönderhåk
Raasted
Skjern R.
Ålum
Strömmen
Grenaa
Essenbæk
Hjortshede
Vinge
Tulup
Hjortlund
Velling
Vellev
Gjerlung
Hovbjerg
Galten
Hadbjerg
Aidt
Havium
Skjød
Vitten
Sporring
Skorup
Sall
Todbjerg
Sönder
Elsted
Voldby
Skanderup
Skjørring
Lisbjerg
Skjelby
Sjelle
Börum
Lyngby
Hasle
ÅRHUS
Aarslev
Framlev
Skovby
Storring
Ormslev
Tulstrup
Adslev
Sjelle
Edslev


3
4
5
A
B
C
10 5 0 10 Kilometer
JYLLAND
VII
IX
XI
Kattegat
Kolindsund
Ebeltoft Vig
Begtrup Vig
Kalø Vig
Hjelm Dyb
EBELTOFT
HELGENÆS
GRENAA
Hjelm
Fyr
Autoriseret Reproduktion efter Geodætisk Instituts Kort.

vendelser til Kristian 4. var holdt i den »ziirligste« Stil med Efterligning af Kongens Stil: »Vi Grenaa Mænd selv niende af Guds Naade«, kunde Kongen ikke hjælpe, blot tillade dem at rejse den Galge, de havde bedt om Tilladelse til at rejse »til at hænge os og vore Efterkommere udi«.

Æbeltoft fik derimod efter Svenskekrigene en Blomstringstid, en »florissant Tilstand«, som Eksporthavn for Træ til Skibstømmer og Brænde fra Omegnens Skove. Fra *Bjørnkær* Skov — hvoraf der nu kun er Rester, bl. a. ved Elsegaarde, men som var paa o. 3000 Svins Olden — lod Frederik 3. hugge Skibstømmer til Flaaden. Men i den store nordiske Krig fik Æbeltoft sit Knæk, da den mistede mange Skibe, og rejste sig først i vore Dage.

Øen *Anholt* (nu kaldet Anø) hører til N. Dyrs Herred og har delvis været dækket af Skov (Holt ɔ: Skov). Den synes mærkeligt nok hverken at have kendt Bronzealder eller Jernalder, men kun Stenalder efter Fundene at dømme. Som andre Øboer har Befolkningen paa denne særlig afsides Ø et ejendommeligt mørkt Udseende. Anholt, »Anskoven«, er nu uden Skov; de store, mørke Skove, der til o. 1600 kunde tjene som Sømærke, er forlængst lagt øde af Beboerne og Sandflugten. Den ulykkelige Ekspedition, der i 1801 udgik fra Æbeltoft Vig og forgæves forsøgte at erobre Anholt tilbage fra Englænderne, der holdt Fyret tændt, var daarligt planlagt og ledet og kostede derfor adskillige Menneskeliv; der findes paa Øen mange Minder om Englændernes Besættelse. »Engelskmandsstenen« mellem Femmøller og Æbeltoft skal have været Skive for Englændernes Skydeøvelser.

Molboerne er trods de Fortællinger, der er heftet til dem af Folkeviddet — udenfor Mols — naturligvis lige saa kloge som andre Danske. »Molbohistorierne« er fælleseuropæisk — maaske indoeuropæisk — Fortællestof, blot nationalt og hjemligt præget og tilpasset de stedlige Forhold ligesom i andre Lande. Oprindelig gjaldt de alle Jyder; naar de nu er blevet knyttet til Molboerne, maa det vel skyldes Stedets noget afsides Beliggenhed, navnlig tidligere, maaske ogsaa Molboernes gammeldags Dragt, Sæd og Skik, men særlig deres pudsige Udtale (ø = e, Hønen = Henen; y = i, Kyllinger = Killinger, Gryn = Grin), saa at »Henen har Killinger«, og man »kører til Bien med Killinger og kommer hjem med Latter (Lægter) og Grin«.

Maaske har de ogsaa tidligere været mindre oplyst, hvis man skal dømme efter Biskop Peder Hygoms Visitatsberetning fra 1749: »De

ere af Naturen og den onde Vane mere vrangvillige og ubekvemme til at fatte noget Godt end Andre her i Stiftet, saa der skal en særdeles Guds Naade og særdeles duelige Redskaber til, inden der kan opvækkes Abrahams Børn af disse Stene.«

Egnens Historie i det sidste Aarhundrede har i store Træk været som det øvrige Lands.

Af særlige Begivenheder skal nævnes Husmanden *Søren Kannes* Redningsdaad paa Hessel Strand S. f. Grenaa, der vakte saa stor Deltagelse hos alle i By og paa Land og inspirerede Blicher til sit jævne jydske, men desto stærkere virkende Digt »Søren Kanne«, der med Slutningen om »Fynbo, Jyde og Sjællandsfar — til eet Hus vi alle jo høre —« kendes af næsten ethvert Skolebarn i Landet. Søren Kannes Grav og Gravsten med Blichers Digt ses endnu paa Aalsø Kirkegaard.

Blicher var stærkt knyttet til denne Egn; han gik i Randers Latinskole, hvor han ogsaa senere blev Adjunkt, inden han blev Præst, og afsluttede sin Embedsgerning i Spentrup mellem Randers og Mariager († 1848), hvor Præstegaarden og Kirken med Kirkegaarden minder om ham. Blicher har ofte berejst denne Egn, særlig ad den gamle Alfarvej Aarhus—Grenaa, og i sin »Jyllandsrejse i 6 Døgn« forbander han den Foged, der er Skyld i Strækningen Skødstrup—Gl. Løgten's slette Tilstand; her er den forlængst nedlagt paa det største Stykke, men kan dog tydeligt ses i Terrænet. Af hans Noveller, der foregaar paa Egnen, staar »Præsten i Vejlby« højest, medens »Eremiten i Grenaa« og »Faawal, Hammeløw« er ret svage.

Krigene 1848 og 1864 berørte i høj Grad Egnen; selvom der ikke blev kæmpet af Betydning i denne Egn, foregik dog en Del af den danske Hærs Bevægelser her, og de fjendtlige Hære besatte Egnen mellem Aarhus og Randers foruden disse Byer. Minderne herom er dog ret gode og har ofte humoristiske Træk.

I Treaarskrigen trak Olaf Rye sig som bekendt tilbage N. f. Aarhus omkring Kalø Vig og ud paa Helgenæs. Her dækkede han Nordsiden af den gamle »Dragsmur« (Marsk Stigs Mur) med Jord, og lidt Syd herfor anlagde han en befæstet Stilling, der kan ses endnu og kaldes *Ryes Skanser*. Fjenden fulgte i Kikkert fra Ris Skov ved Aarhus hans Bevægelser herovre, men kunde ikke se, at han i Baade gik bag Helgenæs og Samsø til Fyn og rykkede ind i Fredericia, faa Dage før han faldt ved Udfaldet d. 6. Juli.

Egnens Indsats i Tidens *Aandsliv* har lige saa lidt som dens Indsats i Samfundsudviklingen været af særlig Betydning.

Trods et stærkt materialistisk Islæt i Folkesindet har Tidens folkelige aandelige Bevægelser dog sat sig Spor her, saaledes har *Grundtvigianismen* med Højskolebevægelsen, hvis mindre Skoler dog har maattet nedlægges, haft deres Mænd som Historikeren *Fr. Barfod* og Forfatteren *Jakob Knudsen*, der var Valgmenighedspræst i Mellerup og knyttet til Jens Bæks Højskole dér. *Indre Mission* har sin Højskole og sit Gymnasium i Rønde.

Flere kendte Mænd stammer fra eller har boet i Egnen, uden at de iøvrigt har sat sig eller kunnet sætte sig Spor dér; Sprogforskeren *Vilh. Thomsen* har gaaet i Skole i Randers; Nobelpristageren, Fysiologen *August Krogh* er fra Grenaa, Kunsthistorikeren *Frederik Poulsen* er fra Risagergaard og hører til Poulsen-Slægten, Højskolemanden og Historikeren *Holger Begtrup* stammer fra Begtrup ved Begtrup Vig og fra en gammel Djurslandsslægt, hvis første Mand — hans Oldefars Oldefars Oldefar — var Fogden *Peder Skriver* paa Rosenholm, der var født i 1534 og har efterladt sig en stor haandskreven Slægtsbog. »Da stod den Slau for Aalborg paa St. Galli Dag« (16. Oktbr.) ɔ: Dagen for Slaget ved Svenstrup, hvor Skipper Klement slog Adelshæren.

Litterært set er det af Betydning, at Forfatteren *Henrik Pontoppidan* har tilbragt sin Barndom i Randers, og særligt i sine »Minder« har skildret Mennesker i By og Egn; dernæst, at Forfatteren *Knud Poulsen* har skrevet sine berømte *»Breve fra Danmark«* o. a. inspireret af Djurslandsegnen (som Københavner har han ligget paa Landet ved Gjerrild), ligesom Forfatteren af de stemningsfulde *»Boganis Jagtbreve«*, *A. W. Dinesen*, Søn af Kammerherre A. W. Dinesen til Katholm.

Lokalhistorikeren *Severin Kjær* (»Præsten i Vejlby«, »Erik Grubbe og hans Døtre« o. a.) er født i Trustrup, Landøkonomen *C. P. la Cour* og Fysikeren *Poul la Cour* stammer fra Skærsø, Maleren *Ludvig Kabell* er født i Vejlby Præstegaard, Forfatterne Brødrene *Barfod* i Hyllested Præstegaard.

Af andre Forfattere er den bekendte Latindigter (Humanist) *Rasmus Glad* (Erasmus Lætus) født paa Ingvorstrup 1526, og Skolemanden og Litteraten *Hans Mikkelsen Ravn* 1610 paa Fævejle, ogsaa i Vejlby ved Grenaa; han priser sin Hjemstavn saaledes:

Deylige Fæveil, aldrig kan nogen nocksom dig lofve,
Kolindsund løber dig nær, Marcken er frydelig grøn;
Luften er sunder, herlig dig pryde grønneste Skofve,
Fødested, aldrig jeg dig glemmer, saa deylig oc kjøn.

Gaarden har senere tilhørt Landmandsslægten Mønsted, der sidst har ejet Lyngsbækgaard, hvor Margarinefabrikanten *Otto Mønsted*, Aarhus, blev født 1838 († 1916).

ERHVERV

Ser vi paa *Landbrugets* og Bøndernes Tilstand indtil Landboreformernes Begyndelse o. 1788, var den ikke saa forskellig fra det øvrige Lands, at der er særlig Grund til at fremhæve noget, kun at der lyder faa Klager over Herremændenes Behandling af Bønderne.

Ganske vist traadte en Rosenkrantz ud af Statsraadet af Misfornøjelse med Stavnsbaandets Ophævelse 1788, og en Del var med blandt de 103 jydske Proprietærer (Godsejere), der overrakte Kronprins Frederik en »Tillidsadresse« med en skarp Misbilligelse af Reformerne, som de fleste dog snart fandt sig til Rette med i godt Samarbejde med deres Bønder (f. Eks. Honnens de Lichtenberg paa Bidstrup).

Landsbyernes Fællesdrift opløstes og dermed selve de sammenbyggede Landsbyer, idet mange Gaarde flyttedes ud paa deres Marker. Dette var *Udskiftning* af Jorden ved en ny og mere praktisk Fordeling af og til gamle Hjem, men ogsaa *Udstykning* af Jord til Oprettelse af nye Hjem fandt Sted, f. Eks. paa Skaføgaard og Rugaard.

I 1765 gjorde Regeringen et svagt Forsøg paa at hjælpe Bønderne til selv at købe deres Gaarde ved Salg af Krongods, f. Eks. Dronningborg Gods, hvorved senere opstod Dronningborg Hovedgaard. Det nuværende Dronningborg er en Forstad.

I disse Aar var Kornpriserne stærkt stigende ved engelsk og fransk Efterspørgsel og den sædvanlige Eksport til Norge, og det var gode Tider for dansk Landbrug, hvorfor ogsaa Priserne paa Landejendomme steg som under Verdenskrigen; saaledes solgtes Rugaard i 1788 for o. 71.000 Rdl., men trods Frasalg af Gods atter i 1796 for 124.000 Rdl. og 2 Aar efter ganske uforandret for 200.000 Rdl. til to Aarhusborgere, af hvilke *H. P. Ingerslev* blev Eneejer.

Heri skete der nu et stort Omslag ved Krigen med England og Pengekrisen, hvorved 6 gamle Bankdalersedler gav 1 ny Rigsbankdalerseddel; dette var ødelæggende for Handelen; men for Land-

bruget var til 1813 de faldende Priser nærmest et Gode, da Kursfaldet virkede som en Afskrivning paa Gæld; men efter 1813 gik det norske Marked tabt ved Norges Afstaaelse og senere det engelske Marked ved Beskyttelse med Kornlove.

Virkningen var et meget stærkt Prisfald til 1828 og et stærkt Fald i Ejendomspriserne. Staten maatte — hvor nødigt den end vilde — overtage 1/30 af Landets Hartkorn som Fallitgods for Skatterestancer. Dette mærkedes i høj Grad paa denne Egn med de store Godser, f. Eks. Kalø Gods, Grevskabet Skeel o. a. De talrige Gaarde, Staten saaledes blev den uvillige Besidder af, solgtes senere, men uden at Staten havde fundet Anledning til at sælge Fæstegodset til Selveje.

Før og efter 1800 bliver det de store Proprietærers og Forpagteres Tid paa Egnen, baade paa de større og mindre Gaarde.

Det er ofte jydske Originaler, selvbevidste og myndige, dygtige Landmænd og Handelsmænd, hvis største Øjeblikke er de store Randers Markeder, først med Studedrifter, hvis »Trækkere« udgør en særlig Klasse — ligesom de Christrup Kreaturhandlere og Kalverakkere udgør en særlig Race — senere navnlig med Hestekobler, der næsten spærrer Randers Hovedgade og Torve.

Nogle af disse Proprietærer — særlig Slægten *Poulsen* paa Rolsegaard, Kvelstrup, Dalsgaard og Risagergaard, ligesom Slægten *Secher* paa Bjørnholm, Vedø, Hjortshøjlund o. a. — talte mange jydske Originaler, men besad dog ogsaa en vis Kultur, var religiøst og alment interesserede, særlig grundtvigsk prægede, som f. Eks. la Cour paa Skærsø.

Det er dog blandt Djurslands Godsejere, at Egnens betydeligste Mænd og Foregangsmænd maa søges med F. Mourier-Petersen til Rugaard, A. W. Dinesen til Katholm og ikke mindst J. B. S. Estrup til Skaføgaard; de kendte Pligt langt bedre end Frihed og forlangte den af andre som af sig selv; de var ikke blot nationalt, men ogsaa humant og socialt interesserede i deres Omsorg for dem, de havde i deres Brød.

Iøvrigt vil Landbrugets Udvikling fremgaa af det under Herregaardene anførte.

Det største *Landvindingsarbejde* i Egnen er Tørlægningen af *Kolindsund* (1872). Det gamle Sund havde, senere som Sø (Dyrssø, Djurssø), 17 km lang og kun 1—2 km bred, Afløb til Kattegat gennem den lille Aa (Dyrsaa, senere Grenaa, jfr. Egaa). I 1872 dannedes Aktieselskabet Kolindsund med o. 1½ Mill. Kr. som Aktiekapital; det købte Fannerupgaard som Pumpestation og senere en Del andre

Gaarde. Det egentlige Udpumpningsarbejde stod paa 1874—1880, og Udbyttet var glimrende, da Søbunden — flere Steder indtil 2 m under daglig Vande i Kattegat — hovedsagelig bestod af Dynd.

Selvom Tørlægningen har været nok saa fordelagtig og givet Plads for mange nye Hjem, har den — trods en vis Skønhed ved sin Udstrækning — ikke kunnet opveje Tabet af den Naturskønhed og det Naturliv, Søen gav Egnen; det samme gælder Tørlægningen af mindre Søer som Korup Sø. Ogsaa *Hedeselskabets* Eksempel og Virksomhed spores stærkt i denne Egn.

Ved Siden af Landbruget, der efterhaanden ved Landbrugsmaskiner og Maskiner til Fremstilling af Fødevarer i Mejerier og Slagterier er blevet stærkt industrialiseret, har den gamle *Kalkudvinding* udviklet sig til en betydelig *Kalkindustri* med Kalkgruber og Kalkværker N. og S. f. Grenaa, særlig ved Glatved; ogsaa en betydelig Udvinding af *Sten og Ral* finder Sted, f. Eks. ved Sletterhage og Ahl Strand paa Hasnæs.

Ogsaa *Mosebruget* med *Tørveindustri* har en af Landets største Pladser ved *Pindstrup*. Endelig har *Skovbruget* i de senere Aar faaet en hidtil ukendt Betydning. Om gammel *Glasindustri* o. 1600 minder »Hytten« i Glæsborg S. (1689 Glarhytterne) og Hyttebakken i Nimtofte.

Randers Laks, Handsker og Burøl hører Fortiden til, men er afløst af andre betydelige Industrier, saaledes Vognfabrikken »Scandia«, der særlig leverer Vogne til de danske Statsbaner; den er grundlagt af et engelsk Ingeniørfirma, der havde Banen Aarhus—Langaa —Randers i Entreprise o. 1863. Byen har mange andre betydelige Virksomheder og Pengeinstitutter.

Randers har sine 13 *Landeveje* og *Vandvejen*, hvis Betydning dog er formindsket efter Ophøret af den fordums Pramfart ad Gudenaa og de stadig vanskeligere Havneforhold; den har sine *Skinneveje* med Privatbane til Hadsund og Statsbane til Ryumgaard—Grenaa, foruden den nok saa vigtige gennemgaaende Længdebanetrafik, og alt hvad der rummes i »Nutidens Teknik og Fart«, fremkaldt ved Trafikmidlernes Fremgang, Landbrugets Fremgang siden 1870'erne med Omlægning fra Korneksport til Kornimport med »Korn og Foderstoffer« til Fremstilling af Fødevarer o. s. v., Byernes Fremgang efter Loven om Næringsfrihed (1857) i Modsætning til Fortidens Forbud og Skranker, de saakaldte »Læbælter« for Byernes Landhandel, og endelig *Andelsbevægelsen* med sin vidtforgrenede Virksomhed — alt dette findes i Randers, de mindre Byer Grenaa og Æbeltoft, og i

Stationsbyerne af større og mindre — dog navnlig mindre — Skønhed: *Hornslet* og *Hadsten*, begge levende kulturelt interesserede med et udviklet Skolevæsen, Ryumgaard, Trustrup, Allingaabro o. a.

Men Banernes gyldne Tid som bydannende er ophørt fra 1920 med Rutebilernes og navnlig Lastbilernes Sejrsgang ad et stadig mere udbygget og udvidet Net af Landeveje; fra 1850 er de ældgamle Alfarveje med Rostved som Knudepunkt afløst af de moderne Bilveje med Følle—Rønde som Knudepunkt.

Vil man have et Indtryk af det gamle Djursland med dets rige og afvekslende Natur, med Gravenes Fred og Vejenes Øde, kan man vælge Egnen mellem Thorsager—Rostved—Nødager eller mellem Taastrup—Tirstrup—Stubbe Sø—Ørnbjerg Mølle, og sidst — men ikke mindst — *Mols Bjerge*.

Men Fremskridtsmedaljen har en Bagside: den jævne sted- og særprægede Almuekultur og den fine Stormandskultur er blevet afløst af en »Almenkultur« med andre Værdier og andre Vurderinger, der navnlig tager økonomisk-praktiske Hensyn og er præget af Bylivet og dettes mere internationale Karakter.

Udskiftningen o. 1800 ophævede efterhaanden Landsbyens Fællesliv, men *Udstykningen* o. 1900 har fuldstændig forandret Bebyggelsens Udseende og spredt den for alle Vinde, men særlig langs Vejene — et større Kort med Veje og Skel vil vise Resultatet af begge Reformer.

Medens de store Herregaardes Tid mere og mere synes at være forbi, er der paa deres Jorder opstaaet mange nye mindre Hjem og dermed en ny Fremtid.

Et andet Fremtidsperspektiv byder Genoptagelsen af den gamle Forbindelse med Sjælland og Hovedstaden med Grenaa-Hundestedfærgen, hvorved *Grenaa* med sin gode Havn er blevet en Slags Havnestad til Randers og Trafikhavn for den Del af Østjylland.

HISTORISKE MINDESMÆRKER

EGNENS KIRKER

Kirkens Hoveddele, Inventar og Stil.

Skib (Midterskib, Sideskibe, Tværskibe med Korsskæring ud for Midterskibet) for Menigheden, *Kor* (mod Øst med *Apsis* (Apsider) ɔ: halvrund Korafslutning) for Præsten ved Alteret med Alterbord, Alterbordsforside og Altertavle; Døbefont ved Triumfmuren med Triumfbuen mellem Kor og Skib.

Efter Reformationen flytter Præsten ned blandt Menigheden med sin Prædikestol, nær Triumfbuen.

Indgange (Portaler): Kvindeindgang mod Nord (nu tilmuret), Mandsindgang med Vaabenhus mod Syd. Taarn mod Vest. Tympanon ɔ: trekantet Gavlfelt el. Felt over Dør el. Vindue.

Ornamenter: Buer, Søjlebuer (Arkader), Blendinger, Murbaand (Lisener).

Stilarter:	Romansk o. 1150-1300	Gotisk, Sengotisk 14-1500 (Unionstid)	Renæssance, Barok o. 1600 o. 1700
Skiftegang:	Munkeskifte ɔ: 2 Løbere (Langside) + 1 Binder (Korts.)	Polsk Skifte ɔ: 1 Løber + 1 Binder	Moderne Skifte ɔ: L. og B. i skiftende Lag.
Buer:	Rundbuer	Spidsbuer	
Lofter:	Fladt Træloft (lavthvælvet)	Hvælvinger (Tønde- og Krydshvælvinger)	
Vinduer:	smaa højtsiddende	høje lavtsiddende	
Kalkmalerier:	blaa Grund.	lys Grund.	

Vore ældste Landsbykirker fra o. 1000—o. 1100 var »Stavkirker« af Træ som i Norge; et Bevis herfor har man fra denne Egn. Ved en Restaurering af *N. Hørning* Kirke i 80'erne fandt man i Murfylden en Rest af Planker, der har holdt Stavene sammen foroven; den var bemalet med gult og rødt og udskaaret med Ormeslyng af samme Mønster som Genstandene fra Tyres Høj i Jelling. Da Træ hurtigt bliver medtaget af vort fugtige Klima, er man dog snart gaaet over til solidt hjemligt og ofte stedligt Materiale.

Af *Marksten* (raa Kamp) opføres saaledes de 7 Kirker i Mols Herred, 7 andre i Ø. Lisbjerg H. og S. Dyrs H. og enkelte i de andre Herreder, ganske vist med kvaderhuggede (Kvadersten = tilhugget Kampesten) Hjørner og Indfatninger, men ellers er der ikke megen Udsmykning med Ornamenter eller Profiler.

Iøvrigt er langt de fleste af Egnens Kirker de typisk jydske *Kvaderstenskirker*, paa hvilke de jydske Stenhuggere, hvis Ry gik til Norditalien, har øvet deres Kunst, navnlig paa Portalerne, der enten kan være enkle *Søjleportaler* som i Asfærg, Ørum og Hadbjerg eller *Rundstavsportaler* med Rundstave paa Karmstenenes Hjørner, og her er det ejendommeligt for Egnens Kirker, at disse Rundstave kan fortsætte sig op over Portaloverliggeren som Bispestave med Sløjfer, dette gælder særlig Kirker omkring Randers: Gassum, Gimming, Lem og Ølst, samt Mørke i Ø. Lisbjerg H.

Endelig kan nævnes de prægtige Billedportaler med Tovsnoninger om Reliefbilleder paa Karmsten og Tympanonfelter af Scener fra det

gamle og ny Testamente som i Ørsted, Vejlby og Rimsø, der maa skyldes samme fremragende Stenmester og da formodentlig den *Horder*, som har hugget sit Navn paa den førnævnte Rune-Ligsten fra Gesingholm.

Billedkvadre forekommer paa mange andre Portaler; i Homaa K. er der paa en Døroverligger hugget en Mand i Kamp med to Udyr; i Skødstrup K. prydes Dørene af Løver og Fantasivæsener, i Aarslev K. ses Kristus paa Korset, og i Vore K. ses nederst paa Karmene Evangelisttegn (Johannesørnen, Matthæusenglen, Markusløven og Lukasoksen) og foroven den velsignende Kristus.

Kridtstenskirker hører naturligt hjemme i en Egn med Kridtbrud, saaledes N. f. Randersfjord i Asfærg, V. Tørslev, Albæk og Raasted og i en halv Snes Sogne paa Djursland.

Materialet (Kalksten el. Limsten) er imidlertid blødt og uholdbart; det maa idelig repareres, men endnu kan skimtes mange smukke Enkeltheder som Fremspring paa Hjørner og ved Portaler, og øverst paa Væggene Prydbuer med udsmykkede Søjler (Pilastre); disse findes særlig i Grenaaegnens Kridtstenskirker som Gjerrild og Hammelev, Lyngby, Nødager og Rosmos.



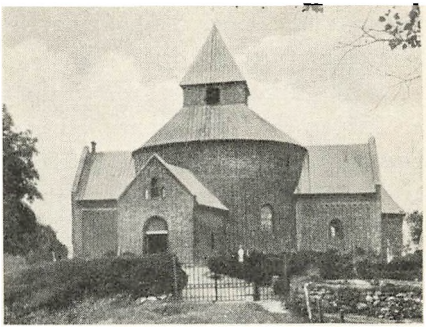
Portal fra Ørsted Kirke.

Fraadstenskirker af Kildekalk, der hærdner let og hurtigt i Luften, findes der kun enkelte af, saaledes Ødum K. I Galten K. er der baade Fraadsten og Limsten, i flere Kirker er alle Materialer blandet sammen, eller findes hver for sig i Kirkens forskellige Dele, saaledes i Virring.

Taarne var jo ikke almindelige i romanske Kirker, men to Limstenskirker som Nødager og Virring har tidligt faaet tilbygget Kvaderstenstaarne; paa Taarnet i Nødager findes en prægtig Relieftympanon med Kristus paa Korset og omkring ham Krigere, der kæmper eller truer.

Romanske *Apsider* findes i Avning og Nimtofte af utilhugne

Marksten (raa el. kløvet Kamp), i Markstenskirkerne Knebel og Tved paa Mols og i Kvaderstenskirkerne Nørager og Mejlby. Rester af romanske Taarne findes ved Kridtstenskirkerne i Gjerrild og Voldby. Af de lidt senere romanske *Murstenskirker* i Tegl er der 6, hvoraf de 3 har Apsider: Estruplund, Draaby og Thorsager.



Thorsager Kirke.

Thorsager K., den eneste *Rundkirke* i Jylland, er blevet for haardhændet restaureret, men er alligevel smuk og ejendommelig med sit runde Skib, hvis Hvælvinger bæres af 4 svære murede Søjler; det lave øvre Stokværk med tilsvarende Piller, der bærer Taarnet, er endnu ret urørt; Glugger, der minder om Skydeskaar, og dens Beliggenhed paa den høje Kirkebakke leder Tanken hen paa Forsvarsformaal.

Rundkirken minder om Bjernede K. ved Sorø og støtter Antagelsen af Absalons Slægtning Aarhusbispen Peder Vognsøn († 1201) som Bygherre.

Gotiske Landsbykirker har vi i Sødring, Ginnerup, Bregnet og i Marie Magdalene (Marmelene), der skal være bygget af Hr. Otte Nielsen Rosenkrantz (1458) til Hevringholm og Bjørnholm paa et Sted, hvor »Træer og Skov tilforn stod«; dens Kor med romansk Apsis tyder dog paa en Rest af et tidligere Kildekapel; her har altsaa Kirken fremkaldt en ny Bebyggelse og givet den sit Navn. Af Købstadkirkerne fra gotisk Tid (o. 1450) er Grenaa Kirke ældst, dernæst Randers St. Morten, og yngre er Æbeltoft Kirke.

For de gamle, romanske Kirker kommer der nu en Tid med Om- og Tilbygninger i gotisk Stil: Hvælvinger indbygges; Taarn med Trappegavle, Vaabenhus, Kapeller og Sakristi tilbygges.

I Galten Herred er der dog 7 kullede Kirker mod 5 med *Taarn*, men i S. Hald H. kun 7 mod 13, i Dyrs Herreder og Rougsø H. kun enkelte kullede; men ellers har alle de gamle Kirker Taarne; omtrent paa samme Maade forholder det sig med fladloftede Kirker mod dem med indbyggede Hvælvinger. Ejendommelig for Kirkerne i Mols Herred er den aabne Taarnbue mod Vest.

Vaabenhusene kan være meget anselige; tit har de et øvre Stokværk og en Kamin til Støbning af Tagblyet.

Ombygninger bestaar mest i Udvidelse af Kirkerne mod Øst ved Nedbrydning af det romanske smalle Kor og Opførelse af et gotisk Kor i Skibets Bredde; saadanne *Langhuskirker* findes særlig i S. Dyrs H. med 9 Kirker, bl. a. Tirstrup K., ombygget 1465 af Hr. Otte Rosenkrantz. Den tresidede gotiske Korafslutning findes ogsaa i Hjortshøj, Bregnet og Voldby.

Gaardkirkerne, hørende til de mange Herregaarde, der ombygges af 1500ernes Adelsmænd, bliver ogsaa Genstand for deres Ombygninger, og da gerne i gotisk Stil; Hornslet K. ombygges stærkt efter 1560 af Jørgen Rosenkrantz til Rosenholm, Aalsø K. af Thomas Fasti til Katholm og hans Enke Christence Bryske o. 1600; Voldum K. af Peder Brahe til Klausholm.

Kalkmalerier findes i særlig mange af Egnens Kirker.

Romanske Billeder paa Korbue og Korvæg findes i Vejlby med Kristus og Evangelisttegn paa Korbuen; i Todbjerg K. med Scener af Adam og Evas Liv paa Korvæggen.

Tidliggotiske Billeder findes i Udby og sentgotiske Fabelvæsener paa Hvælvinger i Voldby, desuden et stort Skib (Kirken) og fire Engle med udslagne Vinger og Vaabenskjolde med Evangelisttegn; at alt dette skyldes Aarhusbispen Jens Iversen Langes Iver for Kirkebygningernes Ombygning og Udsmykning i den nye gotiske Stil, viser hans Vaaben med de tre Roser i Koret; samme Vaabenmærke findes i andre Kirker, f. Eks. Skjødstrup.

Fra Tiden efter Reformationen findes Malerier i Tved, Glæsborg og Estruplund 1542 og i Avning med St. Laurentius — et Helgenbillede fra 1562, 26 Aar efter Reformationen.

Af Inventar skal fremhæves, at *Landets ældste Prædikestol* findes i *Tirstrup K.*, enestaaende med sine to Kalkstensplader med Relieffer; andre murede Prædikestole, f. Eks. Messepulten i Nødager K., kendes tidligst fra sengotisk katolsk Tid.

Døbefontene er de jydske Løvefonte af Granit; gullandske Fonte af Sandsten findes i Tirstrup og Ølst. Landets ældste Malmfont staar i Favsing (o. 1300) med Billede af de 3 Paradisfloder.

Gotiske *Altertavler* findes i Lem, Ørum, V. Alling, Hvilsager, Hald (fra St. Morten i Randers), Hornslet og særlig Altertavlen i Tirstrup, skaaret af Odensemesteren Claus Berg (1521); i Egaa K. findes en Alterbordsforside fra 1523 og Prædikestol i sengotisk Stil.

Af *Renæssanceinventar* fra o. 1600 er Stolestaderne som Regel ældst. Præstestolen i Hornslet er vel den anseligste og rigeste i Landet.

I 1598 boede i Hornslet en hollandsk Billedsnider *Mikkel van*



Egens Kirke.

Grøningen, der maa have arbejdet bl. a. for Jørgen Rosenkrantz og har udført Altertavlen i Christrup, Herskabsstolene i Holbæk K., et Præsteepitafium i Hornslet K. og »Skaføskabet«, det prægtige Renæssance-Skab paa Skaføgaard.

Fra Tiden o. 1650 (Renæssancen) har den kendte østjydske Billedskærer *Peder Jensen Kolding* selv leveret Altertavle og Herskabsstole til Skjødstrup K., medens hans dygtige Elever har skaaret Altertavlerne i Voldum, Avning og Favsing.

Til Peder Jensens Skole hører endnu i 1700 den Billedsnider *Lauridtz Jensen* i Essenbæk Kloster, der har skaaret Prædikestol, Kirkedøre og andet Inventar til St. Mortens K. i Randers. Rokoko-Altertavler fra 1700-Tallet er St. Mortens (1763) og Marie Magdalenes.

Det pragtfuldeste Inventar er af Herremændene skænket til Gaardkirkerne, der tillige er *Gravkirker* med pragtfulde Gravmæler; den rigeste Gravkirke er Hornslet K. med Rosenkrantz'ernes Grave; mange af sine Forfædre og Slægtninge har Jørgen Rosenkrantz flyttet hertil, bl. a. Fru Anne Meinstrup.

I Voldum K., Gravkirke for Klausholm, er der pragtfulde Ligsten over Gøyeslægtens Medlemmer, særlig Mogens Gøye til Klausholm og et Par af hans Sønner; Marmorkister fra o. 1800 staar under Taarnet.

Fra *Baroktiden* (o. 1700) findes to store pragtfulde Stenepitafier: i Avning K. over Jørgen Skeel til Gl. Estrup († 1695) af D. Gercken, og i Hørning K. over Hans Friis til Klausholm († 1697), der lod Kirken udstyre med rige Stukrelieffer. — Saaledes er Egnens Kirker ogsaa Mindesmærker for Egnens Historie.

EGNENS VERDSLIGE BYGNINGER.

Slotte og Herregaarde.

Fra *Middelalderen* findes kun Voldsteder med eller uden Ruiner. Den største Ruin er af Rigsborgen *Kalø* paa den mægtige Borgbanke, stejl og utilgængelig mod Syd og Vest, paa en tidligere Ø (Kalvø), senere forbundet med Fastlandet ved en »Vase« (Kalø Flaske), en stensat Dæmning med Vej.*

Nu hæver kun Ruinen af Hovedtaarnet, Slottets »Barfred«, sig over de lave Borganlæg med 4 Fløje i 2 Stokværk, et stort Stentaarn i 3—4 Stokværk mellem Øst- og Sydfløj, og et Porthus med Mure hen til disse to Fløje.

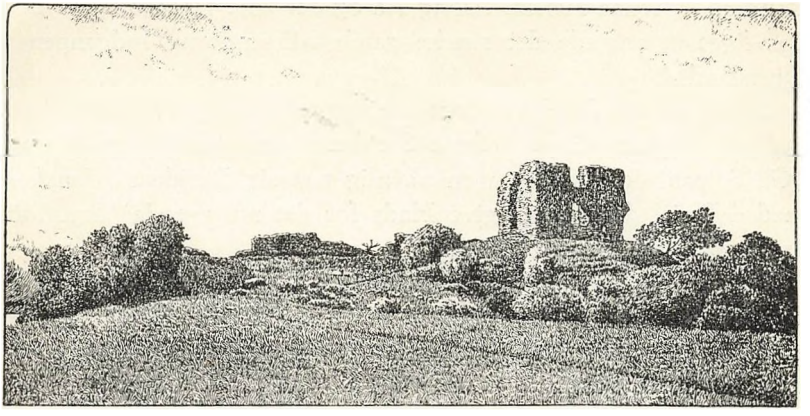
Borgens Ringmure og Huse er rimeligvis opført af Valdemar Atterdag, medens Taarnet — navnlig dets nederste Del — er ældre (jfr. Erik Mændved), rimeligvis fra den i 1320 sløjfede Borg.

Borgen var godt beskyttet ved 1) en Vindebro i Dæmningen, 2) et Forværk med vandfyldte Grave, 3) dybe, tørre Grave, 4) en Ringmur, 5) en smal Forgaard indenfor Ringmuren; fra Porten i dennes Sydhjørne kom man ind i Forgaarden, hvor den indre Slotsport mellem Sydøstfløjen og det store Taarn var anbragt saaledes, at en Fjende mellem de to Porte kunde beskydes fra Bygningerne.

1661 forærede Frederik 3. Slottet med Ladegaard til sin Søn Ulrik Fr. Gyldenløve, der boede her en kort Tid med sin Hustru, den senere saa berygtede Marie Grubbe, men 1672 lod han Bygningerne nedbryde og Materialerne anvende til sit Palæ paa Kongens Nytorv, det senere Charlottenborg, i hvis Grund der er fundet Munkesten i Størrelse svarende til dem paa Kalø.

Kalø Slots Ladegaard (Over-Ladegaard) var den nuværende *Kalø*

* Den stadig gentagne Beretning om, at der oprindelig har været et Kloster paa Kalø, beror paa en Forveksling med Kalvø i Skanderborg Sø.



Kalø Ruiner.
(Borggaarden).

Hovedgaard paa Højderne Ø. f. Rønde Bavnehøj, hvor den nuværende Aarhus-Grenaavej skærer den gamle Landevej over Rostved.

Fra Gyldenløve kom Gaard og Gods tilbage til Kongen, derefter under Stamhuset Frisenvold, men 1825 til den tyske Købmand Jenisch i Hamborg, hvis senere adlede Slægt (Baron v. Jenisch) Kalø siden har tilhørt.

Af middelalderlige Borge fra romansk Tid (o. 1150—o. 1350), som vi kender dem fra Folkeviser, findes ingen bevaret, ikke engang i Ruiner; men Spor af dem er fremdraget, f. Eks. af Marsk Stigs Borg under det nuværende Møllerup, og af de mange Voldsteder ved de fleste Herregaarde har sikkert flere baaret dem. Paa Tomten af *Østrup Bispegaard* N. f. Randers Fjord er undersøgt Ruiner af et Stenhus fra Middelalderen.

Fra gotisk Tid (o. 1300—o. 1500) har vi kun bevaret et eneste *Stenhus*, en Vinkelbygning med 2 Fløje, nemlig de 2 nederste Stokværk af det nuværende *Gl. Estrups* Vestfløj (Hovedfløj) med de for et sengotisk Stenhus ejendommelige hvælvede Kældere, 2—3 m tykke, med Mure i Munkeskifte og spidsbuede (gotiske) Vinduer, nu tilmurede; dens Gavlmur fortsættes et Stykke ind paa den senere byggede Nordfløj; det har altsaa været et Vinkelhus, og dets Bygherre *Lave Brok*. Sydfløjens to nedre Stokværk er ogsaa i Munkeskifte, men ikke i Forbandt med Vestfløjen (Hovedfløjen); den maa altsaa være yngre og rimeligvis være bygget af Lave Broks Enke.

Gl. Estrup er Adelsborgen i Nord, som Kalø er Rigsborgen i Syd, med en militært set ypperlig Beliggenhed ved den gamle Alfarvej

Randers—Grenaa mellem Alling Aa og det høje Helligbjerg; i dette Pas ligesom vogtede det stærke gamle »Essendorp« Indgangen til Djursland.

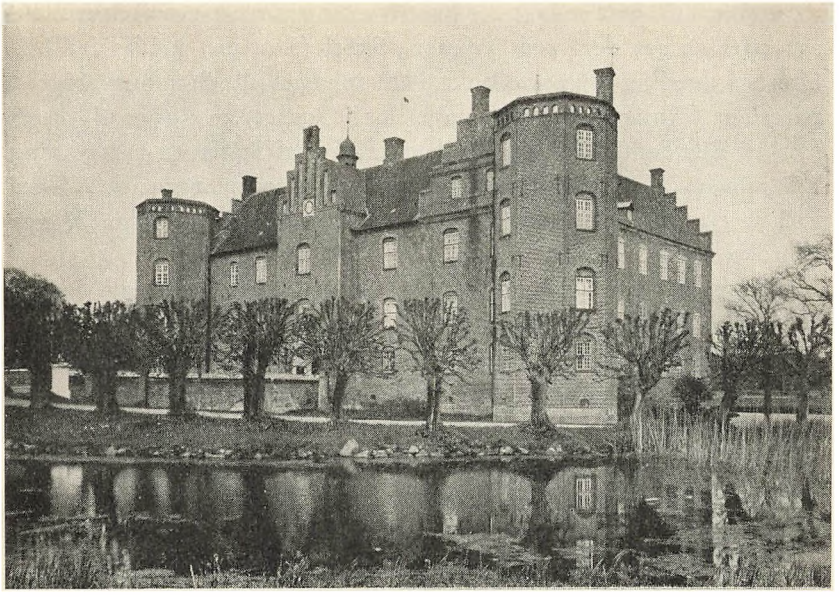
Disse gotiske Stenhus-Borge var bygget med Forsvar for Øje; vi ved, at Mogens Gøye opførte Stenhuse paa *Skærsø* og *Skærvad* (Gl. S. paa Voldstedet), men navnlig paa sin Residens *Klausholm* med 4 Fløje, der maatte give Plads for det nuværende *Klausholm*, en Barokbygning fra o. 1700.

Ellers var *Enkelthuset* almindeligt, og et gotisk Enkelthus opførte Hans Stygge paa *Holbækgaard* o. 1560, senere blev det forlænget og ændret i Renæssancestil (1645) med en helt gotisk Blendingsdekoration paa Nordgavlen.

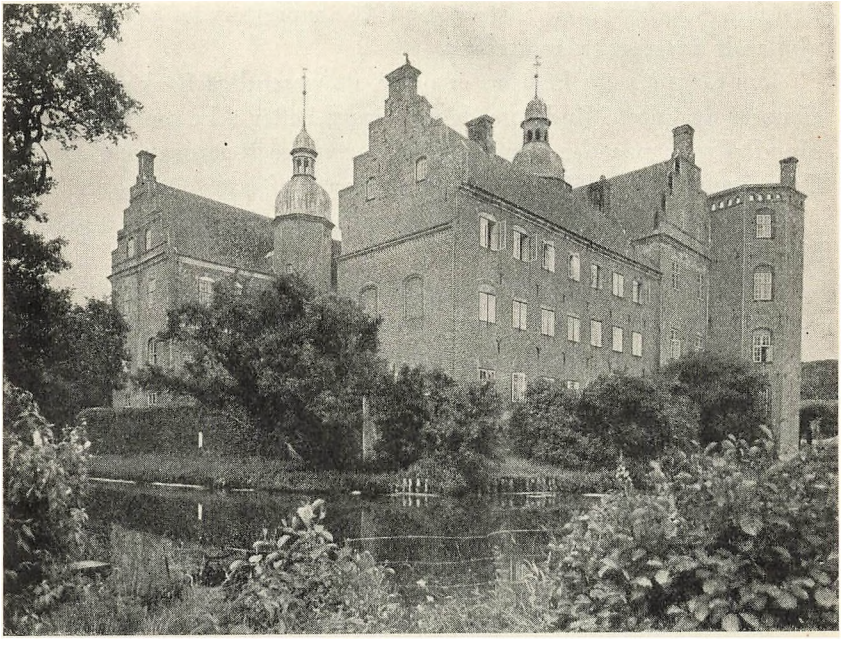
Det er dog de smukke røde *Renæssancegaarde* fra o. 1600, Frederik 2.s og Kristian 4.s Tid, der præger Djursland.

De er mindre beregnet paa Forsvar end de senmiddelalderlige; de er *Stormandshjem*, hvis Bygherrer dog ogsaa har taget Hensyn til muligt Forsvar mod ydre og indre Fjender (jfr. Skipper Klements Bonderejsning); derfor er de som oftest omgivet af vaade Grave, undertiden er der Spor af Vindebro og Vægtergang med Skydeskaar.

Deres G o d s h i s t o r i e er meget ens; om deres Oprindelse fortæller ofte deres Navne; med Endelsen *-holm* kan de være gamle Gaarde, omgivet af Sø eller Grave, paa en Borgholm: Hevringholm, Gesingholm (Løvenholm), Katholm, Bjørnholm (Høgholm), Klausholm, Rosenholm (opr. Holm), Bognsholm; eller de har været Hovedgaarde (paa -gaard) til en Landsby, der *kan* være nedlagt (+): Støvringgaard, Gjessinggaard (+), Holbækgaard, Ryumgaard (+), Ørbækgaard (+), Skaføgaard (Skaby +), Vosnæsgaard (+), Skaarupgaard (+), Isgaard (Eg), Lyngsbækgaard (+), Rolsegaard (+); eller de kan have været selve Udflyttergaarden paa -torp (rup): Møllerup (Møllentorp), eller en Udflytterby med Bøndergods, der nedlægges for at give Plads for en ny Gaard med Byens Navn: Sostrup (Skeel-Benzon), Ulstrup, Tustrup; Vedø (Vede +); endelig kan Navnet have Forbindelse med Skov: Stenalt, Estruplund, Hjortshøjlund; o. 1720 omdannes nogle af de største til Stamhuse for en adelig Familie, til Grevskaber eller Baronier, der undertiden faar Slægtens Navn: det nedbrudte Tordrup kaldes fra 1664 (1672) *Frisenvold* (Mogens Friis), Bjørnholm fra 1681 *Høgholm* (Axel Juul Høeg), Gesingholm fra 1674 *Løvenholm* efter Slægten Rantzau'ernes Vaabendyr, Sostrup fra 1725 *Skeel*.



Gl. Estrups Vestfløj.



Gl. Estrups Nord- og Sydfløj.

Omkr. 1820 maa mange for Skatterestancer overtages af Staten, der saa atter sælger dem ved Auktion; Skeel (Sostrup) kaldes fra 1829 efter sin nye Ejer *Benzon*. Omkr. 1920 ophæves alle Stamhuse, Hovedparcellen (Hovedgaard med en Del af Godset) overgaar til Ejeren som fri Ejendom, det øvrige Gods overtages af Staten til Udstykning. De mindre Herregaarde synker ned til Proprietærgaarde (Skærvad o. a.) eller til almindelige Bøndergaarde (Bognsholm, Kongsgaard o. s. v.).

Herregaardenes Bygningshistorie begynder da for de fleste nuværende Bygninger med Renæssancetiden o. 1600.

Gl. Estrup opføres i sin nuværende Skikkelse af Eske Brok over Lave Broks 2-fløjede og hans Enkes 3-fløjede gotiske Anlæg, idet han begynder Ombygningen o. 1600 med at gennembryde Vestfløjen med en bred Portgennemkørsel, forhøje den med et tredje Stokværk, opføre et Taarn med Trappegavle foran Porten, gennembrudt af denne, og to Hjørnetaarne i fire Stokværk.

Sydfløjen ombygges helt med et tredje Stokværk, et Trappetaarn til opføres i Gaarden, og et Kapel indrettes; den lidt lavere Nordfløj afløser den nedrevne. Hans Svigersøn *Jørgen Skeel* til Sostrup, Skærvad, Ørbækgaard og Ulstrup afslutter Ombygningen, og i Skeel'ernes Besiddelse forbliver Gl. Estrup til 1926, hvorefter det omdannes til »Jyllands Herregaardsmuseum«.

Som Gaarden nu knejser, er den i alt væsentligt Brok'ernes, men ellers er der intet Minde om denne Slægt, heller ikke om dens sidste Mand, Typen paa den sunde og solide jydske Renæssance-Godsejer *Eske Brok* (1560—1625), som det fremgaar af hans Dagbøger.

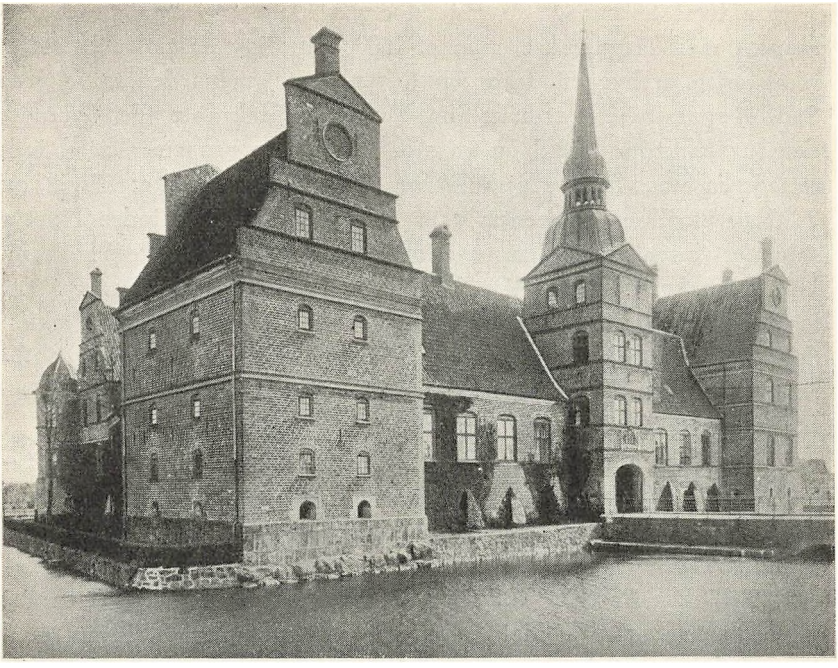
Han var hovedrig, men var henrykt, naar han kunde købe billigt, f. Eks.:

»D. 19. Marts 1613 købte jeg her paa Torvet (i (Randers, hvor han var Lensmand paa Dronningborg) 4 Ol Sild for 28 Skilling, som jeg straks leverede Niels Kældersvend.«

Han handler med *Stude*, som han køber personlig hos Bønderne for 10—12 Daler eller en Arbejdshest Parret; han feder dem om Vinteren og sælger dem om Foraaret til Hamborg; et Aar indbringer Salget ham 2060 Daler.

Han handler med *Korn;* Korn og Malt sælger han til Hollændere; i 1612 saaledes 1000 Tdr. Rug for 1350 Daler til en Mand fra Amsterdam. *Jagt* elsker han, men helst alene eller med nogle faa af sine Folk.

Gilder og navnlig Drikkegilder gaar han ikke af Vejen for, men synes dog mere maadeholden end de fleste; han kan nødes dertil, særlig af Kgl. Mayestæt Kristian 4. Saadanne »stærke« Dage beteg-



Rosenholm, Østfløj.

ner han med Kryds for at angive Rusens Størrelse; en Dag med Kongen i Bergen har tre Krydser og Bemærkningen: »Gud Fader bevares!«

Rosenholm har i snart 400 Aar været Rosenkrantz'ernes Familiesæde, medens deres Stamsæde er Hevringholm.

Paa dets Plads laa oprindelig i en lille Sø Gaarden »Holm«, der var kommet til Aarhus Bispestol og efter Reformationen til Kronen, indtil Frederik 2. i 1559 mageskifter den til *Jørgen Rosenkrantz*, der gav den Navnet Rosenholm. Han begyndte straks at bygge og grave, og Gravene kom til at omfatte 3 Voldsteder for Borgegaard, Staldgaard og Ladegaard. Den 4-fløjede Hovedbygning er en af Landets ejendommeligste Renæssancebygninger; den oprindelige Hovedfløj (Østfløjen) og den lidt længere Portfløj (Vestfløjen) er forbundet med to skraatløbende lavere Sidefløje. Ældst er sikkert Østfløjen, uden Kampestenssokkel, i to Stokværk over Kælder, med høje Renæssancegavle og to runde Hjørnetaarne; fransk Paavirkning spores i den livfulde Vestfløj med den slanke Portfløj og to runde Endepavilloner.

Fra først af har de to Hovedlænger Ø. og V. kun været forbundne med Hegnsmure, men o. 1600 blev disse erstattet af Fløje; Nordfløjen er bygget af Jørgen Rosenkrantz, mens den tarveligere Sydfløj synes bygget af hans Søn, Holger Rosenkrantz »den Lærde«, der var en from Mand og en stor Teolog og paa sin Gaard indrettede en Slags lærd Højskole for unge Mennesker; et Kapel og en Havepavillon »Perkentavl« er fra hans Tid. Det indre Udstyr stammer væsentlig fra den mere forfinede, højtdannede Verdensmand Iver Rosenkrantz († 1745), der gjorde R. til et Rokokopalæ i det indre og anlagde Haven i fransk Stil med Alléer og klippede Hække; dog er der bevaret meget fra de to førstes Tid; ogsaa Slægtens Karakterpræg: varm Interesse for Fædrelandets Historie og offentlige Liv er bevaret fra de første til den sidste Rosenkrantz.

Skaføgaard har Navn efter en Bondeby Skaby (Skovby), der tilhørte Rosenkrantz'erne, og er opført af Rosenholms Bygherre Jørgen Rosenkrantz. Med sine smukt udførte Mure med vandrette Murbaand, svungne Gavle, Kviste, Karnapper og »Hemmeligheder« (W.C.'er) og sit smukke *Porthus*, der i sig selv er en lille Herregaard med 2 Hjørnetaarne og et Vindeltrappetaarn, er Skaføgaard beslægtet med Rosenholm og en Forløber for Kristian 4.'s Slotte (Frederiksborg).

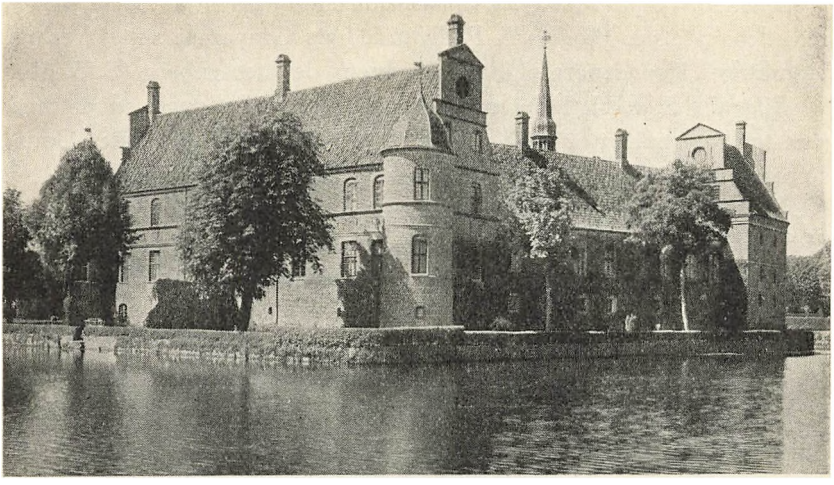
Efter de dygtige Landmandsslægter Behr og Secher kom Skaføgaard til Politikeren, Konsejlspræsident J. B. S. Estrup, der tilplantede og opdyrkede store Arealer og sammenkøbte Fjeld Skov.

Katholm er ved sin Stilrenhed og skønne Beliggenhed (»lystige Situation«) i en lille skovkranset Sø nær Havet et prægtigt 3-fløjet Borganlæg, opført o. 1600 af Thomas Fasti († 1600) og hans Enke Christence Bryske. — Den mest kendte af de senere Ejere var »Kammerherren«, den alsidigt dygtige Fædrelandsven A. W. Dinesen.

Klausholm er opført o. 1700 med 3 Fløje af Storkansler Grev Reventlow paa Tomten af Mogens Gøjes 4-fløjede Anlæg — i Barokstil, der særlig præger Hovedfløjens Gaardside med en anselig Midtrisalit (Fremspring) med en trekantet Frontespice og en Dørportal, i hvis Topstykke ses Bygherrens Marmorbuste; den lidt stive graakalkede Gaard er enkel og fornem.

Efter Storkanslerens Død (1708) ejedes Klausholm af hans Enke Sophie Amalie Hahn, efter hvem Sophie Amaliegaard med Skov er opkaldt.

Det var i Storkanslerens Tid, at Kong Frederik 4. forelskede sig i hans yngste Datter, den yndige *Anna Sophie*, men først i 1712 bortførte han hende og ægtede hende til venstre Haand paa Skander-



Rosenholm. Portfløj.

borg Slot som Fyrstinde af Slesvig. Da hans Dronning Louise 9 Aar efter døde, lod han sig atter vie til Anna Sophie, men nu til højre Haand, og kronede hende til Dronning af Danmark. 1718 købte han Klausholm af hendes Mor, byggede de to smaa sydlige Fløje af Sten fra Dronningborg Slot og lod udføre de prægtige Stuklofter med deres egne og deres Børns Navnetræk.

Efter Kongens Død blev hun af den uforsonlige Kristian 6. forvist til Klausholm, hvor hun holdt sit eget lille Hof, og hvor alt endnu minder om hende og hendes Skæbne, særlig det marmormalede Træinventar i Kapellet med dets Alterudstyr. Portalen og Havens Terrasseanlæg skyldes rimeligvis den berømte svenske Arkitekt Tessin.

Ulstrup ved Gudenaa, der fra Dronning Margretes Tid var i Kronens Eje, blev af Frederik 2. mageskiftet til Chr. Skeel til Fussingø, der tilligemed Sønnen, Rigsmarsk Jørgen Skeel, senere til Sostrup (Skeel-Benzon) og Gl. Estrup, opførte det nuværende Ulstrup med 3 Fløje, aabent mod Vest. Ældst er den lave Nordfløj med Portgennemkørsel. Ejendommeligst er Østfløjen (1622), der er udformet som Portfløj, tydeligt paavirket af Frederiksborg; i Midten et lille Taarn med en pragtfuld Sandstensportal (1617), svarende til den paa Benzon (Sostrup) med Jørgen Skeels og hans Hustruers Navne; denne Fløj forbinder to anselige 2-Etages Tværbygninger med smukt profilerede Gavle og ottekantede Hjørnetaarne.

Bidstrup ved Lilleaa ejedes paa Reformationstiden af Bondeplageren, den katolske *Predbjørn Podebusk*, hvis Gravmæle ses i Aarhus Domkirkes Kor; senere af Fam. Honnens de Lichtenberg (S.55, 61).

Rugaard S. f. Katholm med en tilsvarende Beliggenhed er med sine to Fløje opført o. 1600 af Hans Axelsen Arenfeldt af det Gods, som Biskop Svend skænkede Øm Kloster. Den senere Ejer Jørgen A. (S. 54), »den gale Arenfeldt«, lod den Aarhus Mestermand »svømme« Hekse i Smededammen, pine og brænde dem. For sine mange Kreditorer var han aldrig hjemme, men i »Hamborg«, et Værelse i Sydtaarnet.

Omkr. 1800 var Ejeren H. P. Ingerslev en Foregangsmand i Landbrug med Stenrydning (6000 Favne Stendiger), Mergling, Dyrkning af Kartofler og Vikker, Udlæg af Kløver og Brak, Tang som Gødning (800 Læs aarligt), Høavl og Mejeribrug. Efter 1850 var F. Mourier Petersen, af en dygtig Landmandsslægt, Ejer af Rugaard, en liberal konservativ med levende, national og folkelig Almensans, Hedeselskabets Formand fra dets Stiftelse (1866) til sin Død (1893).

Benzon mod Nord er det Sostrup, som o. 1600 blev opført af Jakob Seefeld med en 3-fløjet Hovedbygning med Bindingsværksgavle, der tyder paa en planlagt fjerde Fløj.

Løvenholm (Gjesingholm) er et 2-fløjet Anlæg med 2 Hjørnetaarne paa en Borgholm mellem store Skove.

Østfløjen er opført 1576 som et Enkelthus (Gesingholm) af *Anders Banner*, Søn af Lensmanden paa Kalø Erik Banner. Ejendommelig er den hvide, svagt udkragende Rundbuefrise mellem de to Stokværk, der omspænder et svært, rundt Hjørnetaarn ved Nordgavlen. Sydfløjen er opført o. 1642—43 af Grev Chr. Rantzau (Løvenholm); den svarer til Østfløjen med et rundt Hjørnetaarn. Fortandinger i Murene tyder paa et planlagt 4-fløjet Anlæg. Sit nuværende velholdte Præg har Løvenholm faaet af de borgerlige Fønns'er, der anlagde den smukke Have med Kanaler og et Lysthus i nyklassisk Stil.

Møllerup er opført over Marsk Stigs gamle Borg 1681 med Hovedfløj af den unge Knud Gyldenstjerne (Bognsholm) † 1682, oprindeligt i Bindingsværk, men senere skalmuret af Knud Trolle (jfr. Sandstenstavle), hvorefter de to Fløje efterhaanden tilføjedes. Knud Gyldenstjernes unge Enke Elisabeth Rosenkrantz, der ogsaa ejede Rosenholm og Vosnæsgaard, var dygtig, from og godgørende; hun byggede den gamle Skole paa Feldballe Kirkegaard og indrettede et Gravkapel med et prægtigt Epitafium for sin første og anden Mand (General Schack).



Skaføgaard.

Vosnæs ejedes o. 1500 af Strangesønnernes store Slægt (jfr. Niels Ebbesen), af hvilke den djærve Karen Strangesdatter Juel er kendt for sin Afsløring af Bedrageren Christoffer Rosenkrantz, der vilde berøve hende Gaarden, men af Kristian 4. blev dømt til Døden 1610. Den har været ejet af Gersdorff'erne og senest af Grev Knuth, der o. 1900 lod den gamle Bindingsværksgaard Vosnæsgaard nedbryde og ombygge med hvilkalkede Mure under Navnet Vosnæs.

Støvringgaard har fire Fløje og er opført o. 1620 af *Mogens Kaas*. 1672 kom den til den rige og lærde københavnske Borgerslægt *Fuiren* (udt. Fyren), og Baronesse Christine Fuiren, gift med Gehejmeraad Harboe, oprettede efter hans Død det Harboeske Fruekloster i København og *Jomfruklosteret* paa Støvringgaard for Enker og Døtre af Mænd i de 5 første Rangklasser; de andre Jomfruklostre medtog kun de 3 eller 4 første. Hun var en begavet og karakterfuld Kvinde med megen Dannelse.

Gjessinggaard er opført i Barokstil af en v. Folsach, hvis Slægt endnu ejer den; den er smuk og enkel.

Stenalt, opført efter 1800 i nyklassisk Stil, var oprindelig en Renæssancegaard med 3 Fløje i 2 Stokværk med Grave omkring, opført o. 1590 af Bjørn Andersen d. Yngre, hvis Søn Jakob Bjørn og

Hustru Fra Anne Krabbe gjorde Ørsted Kirke til en rigt udstyret Gravkirke. — Nogle Søjler fra det nedbrudte Essenbæk Kloster med Bogstaverne F. A. K. (Fru A. K.) stod tidligere paa Stenalt, men staar nu i Randers Tøjhushave.

Litteratur. Trap: Danmark. Randers Amt. — Daniel Bruun: Danmarks Land og Folk. Randers Amt. — Fra Randers Amt. Historisk Samfunds Aarbog 1907 flg. — Om Kaløvig-Egnen. Beretning om det 1ste Danske Hjemstavnsstævne i Rønde 1923. — A. Sørensen: Paa Udflugt i Randers Amt 1—2. Randers 1904—05. — Turistforeningens Aarbog 1924. — Severin Kjær: Præsten i Vejlby. Kbhvn. 1894. — Severin Kjær: Erik Grubbe og hans Døtre. (Kalø og Rugaard). — Danske Herregaarde ved 1920. (De enkelte Herregaardes Beskrivelse og Historie v. forsk. Forf.). — L. J. Bøttiger: Æbeltoft og Omegn (Mols). Aarhus 1893. — Broncestøberpladsen v. Haag — se »Det Danske Folks Historie Tavle XXV, Bind I«.

EMNEREGISTER

Aalsø 29, 68. B 4.
Aarslev 66. B 2.
Agri 34. C 3.
Agri Bavnehøj 3. C 3.
Ahl Strand 63. C 4.
Albæk 66. B 2.
Alboge 32. B 4.
Alling Aa 11. B 3.
Allingaabro 64. B 3.
Altertavler 68.
Andersen, Marsk Stig 41, 42, 43.
Anholt 58.
Apsider 66—67.
Asfærg 40, 65, 66. A 2.
Assentoft 52. B 2.
Astrup 28. B 3.
Avning 66, 68, 69, 70. B 3.
Balle 37. B 4.
Banner, Erik Eriksen 46.
Begtrup 60. C 3.
Begtrup, Holger 60.
Begtrup Vig 26. C 3.
Bendstrup 37. B 2.
Benzon 72, 74, 78. B 4.
Bidstrup 55, 61, 78. B 2.
Billedkvadre 66.
Billedportaler 65—66.
Bjørnholm 67, 72. B 4.
Blegekridt 6.
Blicher, Steen Steensen 59.
Bregnet 67, 68. B 3.
Brok, Eske den Yngre 46.
Bronzealderen 34—35.
Bryozokalk 6.
Brædstrup Klint 4, 12. B 5.
Danskekalk 4.
Diatoméjord 10.
Dysser 32—34.
Døbefonte 68.
Ebbesen, Niels 44.
Egaa 39, 68. C 3.
Egens 69. B 3.
Egsmark 35. C 4.
Ellemandsbjerg 40. C 3.
Elsegaarde 30, 58. C 4.
Enge 18, 21.
Engelskmandsstenen 58.
Eocæn 7.
Erhverv 61.
Essenbæk 52, 69. B 2.
Estrup, J. B. S. 62, 76.
Estruplund 67, 68, 72. A 3.
Fannerup 32, 62. B 4.
Fausing 68, 69. B 3.
Femmøller 58. C 3.
Fjeldskov 22, 28, 76.
Folkevandringstiden 36—37.
Fornæs 16, 30. B 5.
Fraadstenskirker 66.
Fugle 23—30.
Fuglsø 22, 34. C 3.
Fyrbakken 40.
Gaardkirker 68.
Galten 66. C 1.
Gassum 65. A 2.
Gesingholm 39, 46, 66, 72.
Gimming 65. B 2.
Ginnerup 33, 67. B 4.
Gjerrild 12, 60, 66, 67. B 4.
Gjessinggaard 72, 79. A 2.
Gl. Estrup 44, 70, 71, 72, 73—75. B 3.
Glad, Rasmus 60.
Glatved 63. B 4.
Glenstrup 52. A 1.
Glimmerler 10.
Glæsborg 63, 68. B 4.
Grenaa 30, 41, 43, 51, 55, 58, 63, 64, 67. B 4.
Grenaa Hede 21. B 4.
Grevens Fejde 46.
Gudenaa 11, 12, 16, 40, 51. B 1—2.
Gøye, Mogens 45.
Haag-Støbepladsen 34.
Hadbjerg 65. B 2.
Hadsten 64. B 2.
Hammelev 66. B 4.
Haslum 8, 22. B 2.
Hasnæs 30, 63.
Hedeliskær 37.
Heder 21—22.
Helgenæs 7, 9, 30, 40, 59. C 3.
Herregaarde 70—80.
Hevring Hede 21. A 3.
Hevringholm 67, 72, 75. A 3.
Hjelm 40, 42, 43. C 4.
Hjortshøj 68. C 3.

Holbækgaard 44, 72. A 3.
Holme 7, 16. C 4.
Homaa Kirke 66. B 4.
Hornslet 64, 68, 69. B 3.
Hvalløse 6, 11. B 2.
Hvilehøjene 38.
Hvilsager 68. B 3.
Hyllested 60. B 4.
Hævet Havbund 15.
Høbjerg 29. B 4.
Hørning 70. B 2.
Ilbjerggaard 34.
Ingerslev, H. P. 61, 78.
Ingvorstrup 60. B 4.
Istiden 3, 10.
Jensen, Lauridtz 69.
Jernalderen 35—40.
Jordhøje 34.
»Jynovne« 33.
Jættestuer 32, 33.
Kabell, Ludvig 60.
Kalkmalerier 68.
Kalø (Kalvø) 43, 44, 52, 53, 54, 62, 70, 71. B 3.
Kalø Vig 25, 59. B—C 3.
Kanne, Søren 29, 59.
Kare Holm 23—24.
Karlby Klint 5. B 4.
Kastelsbakken 40.
Katholm 60, 62, 68, 72. B 4.
Kertemindemergel 7.
Kirker 64—70.
Kjær, Severin 60.
Klausholm 6, 45, 68, 70, 72, 76—77. B 2.
Knebel 25, 67. C 3.
Knebel Runddysse 32. C 3.
Knudsen, Jakob 60.
Kolding, Peder Jensen 69.
Kolind 32, 34. B 4.
Kolindsund 11, 16, 31, 62. B 4.
Korup Sø 63. B 3.
Kridtstenskirker 66.
Kridttiden 4.
Krogh, August 60.
Kvaderstenskirker 65.
Køkkenmøddinger 31.
Landbruget 61—63.
Lang, Mads 48.
Langdysser 32—34.
Langhuskirker 68.
Langvolde 40.
Lem 65, 68. A 2.
Lisbjerg 36, 37, 41. C 2.
Litorinatiden 16.
Lyngby 66. B 4.
Løvenholm 46, 72, 78. B 3.
Maarup 33, 34. B 4.
»Maje Kirke« 33.
Mammut 10.
Marie Magdalene 67, 69. B 3.
Meilgaard 31. B 4.
Mejlby 67. B 2.
Mellemistider 10.
Mellerup 60. A 2.
Mesballe 27. B 3.
Molboerne 58, 59.
Mols 35, 67. C 3.
Mols Bjerge 3, 12, 13, 64. C 3.
Moræne 4.
Mourier-Petersen, F. 62, 78.
Møllerup 44, 71, 72, 78. B 3.
Mønsted, Otto 61.
Mørke 65. B 3.
Nimtofte 63, 66. B 4.
Nimtofte-Hjulet 34.
Nødager 33, 64, 66, 68. B 4.
Nørager 67. B 3.
Nørre Aa 11, 16, 50. B 1—2.
Ommestrup 7. B 3.
Overdrev 21.
Paleocæn 6.
Pindstrup 22, 63. B 3.
Plantager 18, 22.
Plantevækst 18—22.
Plastisk Ler 9.
Pontoppidan, Henrik 60.
Poulsen, Frederik 60.
Poulsen Knud 60.
Prædikestole 68.
Raasted 66. A 2.
Randers 38, 40, 44, 45, 46, 47—51, 53, 55, 59, 60, 62, 63, 67, 69. B 2.
Randmoræner 12.
Rane Ladegaard 30, 42. C 4.
Ravn, Hans Mikkelsen 60.
Rigtrup 36. B 2.
Rimsø 66. B 4.
Rimsø-Stenen 39.
Romle Stenovn 34.
Rosenholm 14, 68, 72, 75. B 3.
Rosenkrantz, Jørgen 69, 75, 76.
Rosmos 10, 12, 41, 66. B 4.
Rostved 33, 34, 64. B 3.
Rugaard 7, 54, 61, 62, 78. B 4.
Runddysser 32, 33.
Rundstavsportaler 65.
Runestene 38.
Ryom Aa 28. B 3.
Ryomgaard 36, 64, 72. B 3.
Rønde 60, 64. B 3.
Saltholmskalk 6.
Sangstrup Klint 5. B 4.
Skaadebakken 40.
Skaføgaard 27, 61, 62, 69, 72, 76. B 3.
Skipper Klement 46, 60, 72.
Skjellerup-Stenen 34. C 3.
Skjødshoved 25. C 3.
Skjødstrup 37, 66, 68, 69. B 3.
Skovene 18—22.
Skrivekridt 4.

Skriver, Peder 60.
Skærsø 35, 72. C 4.
Skærvad 72. B 4.
Sletterhage 63. C 3.
Slotte 70—80.
Spentrup 4, 59. A 2.
Stabrand 34. B 4.
Stavkirker 65.
Stenalderen 16, 31—34.
Stenalt 72, 79. A 3.
»Stenmanden« 34.
Stenvad 36. B 4.
Storhøje 38.
Strandflora 22.
Stubbe Sø 64. B 4.
Støvringgaard 22, 72, 79. B 2.
Svejstrup 7. B 2.
Søjleportaler 65.
Taastrup 64. B 4.
Thomsen, Vilh. 60.
Thorsager 27, 34, 64, 67. B 3.
Tirstrup 64, 68. B 4.
Todbjerg 37. B 2.
Torup 34. C 3.
Trehøje 34. C 3.
Trustrup 64. B 4.
Tunneldale 11.
Tved 67, 68. C 3.
Tørvemoser 14.
Tøstrup 33. B 4.
Udby 68. A 3.
Udskiftningen 61, 64.
Udstyknnigen 61, 64.
Udsønnerne 41.
Ulstrup 10, 72, 77. B 1.
Vaabenhuse 67.
Vejlby 60, 66, 68. B 4.
Vejlby, Præsten i, 29, 52, 53, 59.
Vikingetiden 38.
Virring 36, 38, 66. B 3.
Vistoft 34. C 3.
Voldby 67, 68. B 4.
Voldsteder 39.
Voldum 68, 69, 70. B 2.
Vorup 47, 50. B 2.
Vosnæs 79. B 3.
Worsaae 31.
Æbeltoft 43, 51—52, 53, 54, 58, 63, 67. C 4.
Ødum 66. B 2.
Ølst 9, 65, 68. B 2.
Ørby 7, 8, 9. C 3.
Ørsted 47, 66, 80. B 3.
Ørum 65, 68. B 2.
Østrup 41, 71. B 2.



I. Bornholm.
II. Midtsjælland.
III. København.
IV. N.Ø.-Sjælland.
V. N.V.-Sjælland.
VI. Sydsjælland og Møn.
VII. Lolland-Falster.
VIII. N.V.-Fyn.
IX. S.Ø.-Fyn.
X. Nordslesvig.
XI. S.Ø.-Jylland.
XII. Aarhusegnen.
XIII. Randers-Djursland.
XIV. Salling-Himmerland.
XV. Vestjylland.
XVI. N.f.Limfjorden.
XVII. Færøerne

NORDLUNDES BOGTRYKKERI, KØBENHAVN